

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(X-XIX դդ.)

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC
OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

FOREIGN SOURCES ON ANI
(X – XIX CENTURIES)

YEREVAN
PUBLISHING HOUSE «GITUTYUN» OF NAS RA
2011

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АНИ
(X – XIX ВВ.)**

ЕРЕВАН
Издательство "Титутюн" НАН РА
2011

856020 947.925

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

400179

**ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԱՆԻԻ
ՄԱՍԻՆ
(X - XIX ԴԴ.)**

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱՍ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՏԱՐԱՎԿՈՒԹՅՈՒՆ
2011

ՀՏԴ-941(479.25)
ԳՄԴ-63.3 (2Հ)
Յ-780

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Պ. Ա. Չորանյան

Կազմողներ՝
Ավետյան Կ. Դ., Եղիազարյան Ա. Ս., Մարգարյան Գ. Ա.,
Չորանյան Պ. Ա., Վարդազարյան Օ. Ս.

Օ 780 Օտար աղբյուրները Աճիի մասին (X-XIXդդ.)/ՀՀ ԳԱԱ -եր.:
«Գիտություն» հրատ., 2011, 167 էջ

Բյուզանդական, արաբական, վրացական, բուրջական, արևմտա-
եվրոպական և ռուսական սկզբնաղբյուրներում Աճիի մասին առկա հա-
ղորդումները լրացնում ու ամբողջացնում են Բագրատունյաց Հայաս-
տանի մայրաքաղաք Աճիի պատմաքաղաքական, տնտեսական ու մշա-
կութային դերակատարության ու մշակութային վերաբերյալ հայկական
գրավոր սկզբնաղբյուրների, հնագիտական պեղումների և պահպանված
հուշարձանների շնորհիվ ունեցած պատկերացումները:

ՀՏԴ-941(479.25)
ԳՄԴ-63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8080-0915-8

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2011

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Բագրատունյաց քազավորության մայրաքաղաք Անին Հայաստանի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի: Չնայած համեմատաբար կարճատև /մոտ ութսունհինգ տարի/ ժամանակագրական ընդգրկումին՝ Անի մայրաքաղաքը հայ ժողովրդի հիշողության մեջ դրոշմվել է որպես հայոց պետականության խորհրդանիշ, իսկ Անիի ճարտարապետությունն ու մշակույթը՝ որպես հայոց մշակութային զարգացման վկայություն, ինչը հայոց քաղաքակրթությունը սերտորեն առնչակցում է համաշխարհային քաղաքակրթական նվաճումներին: Ինչպես Անիի մշակույթը, այնպես էլ նրա քաղաքական դերակատարումը, որպես պետականության հզորության արտահայտություն, դարեր ի վեր հպարտության, արժանապատվության ու նրա կորստի ափսոսանքի զգացումով ուղեկցել են հայ ժողովրդին, բայց և միաժամանակ դարձել օտարների կողմից հայ ժողովրդի քաղաքակրթական հանճարի ճանաչման ու գնահատման աղբյուր:

Բնագրերով ու հիմնականում նաև հայերեն քարգմանությամբ ստորև բերվում են Հայաստանի հարակից երկրների ժողովուրդների մատենագրություններում Անիի մասին պահպանված հաղորդումներ, ինչպես նաև քաղվածքներ ու շրջանի ուղեգիրների և Անիի պատմության առաջին հետազոտողների գիտական ուսումնասիրություններից: Անիի վերաբերյալ ստորև ներկայացվող սկզբնաղբյուրների մասնագիտական օգտագործումը կարող է նպաստել Անիի պատմության հետագա ուսումնասիրություններում ընդգրկվող հարցերի շրջանակներն ընդլայնելու գործընթացին:

Նոր ժամանակներում ևս Հայաստանում պետականության վերականգնման գործընթացում Անիին վերապահվում էր կարևոր դերակատարում: 1783 թվականին կազմված հայ-ռուսական դաշնագրի նախագծում ապագա Հայաս-

տանի մայրաքաղաք առաջարկվում էր ընտրել Վաղարշապատը կամ Անին:

Անի կատարվող ճանաչողական այցելությունները ավելացան հատկապես XIX դարի առաջին քառորդից՝ պայմանավորված տարածաշրջանի ու նրա պատմության նկատմամբ աճող հետաքրքրությամբ:

Սույն ընտրանին լինելով Անիի մշակույթի խոսուն ապացույց, միաժամանակ ուղղված է Հայաստանի պատմության՝ թուրք-աղբրեջանական նորոքյա բազմաբնույթ հակահայկական կեղծարարությունների դեմ, որոնք առանձնակի ջանասիրությամբ զանազան միջոցներով սփռվում և հասցվում են աշխարհի անտեղյակ լսարաններին:

Պ. Ա. Չոբանյան
պատմական գիտությունների դոկտոր

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ

ՍԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Ι. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΕΔΡΕΝΟΥ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ

1. GEORGII CEDRENII HISTORiarUM COMPENDIUM¹

II, /556/ Ἰνδικτιῶνος δὲ ιγ' ὁ κατὰ τοῦ Ἀνίου ἀρχὴν ἐλάμβανε πόλεμος. ἀλλὰ ῥητέον ἄνωθεν πῶς καὶ διὰ τίνα τρόπον ἡσυχίαν ἄγοντι τῷ τοῦ Ἀνίου τοπάρχῃ καὶ μηδὲν ἀπαίσιον διαπραττομένῳ Κωνσταντίνος ὁ βασιλεὺς πολεμεῖν ἐπεχείρησεν. ὅτε Γεώργιος ὁ Ἄβασ /557/ γῶν ἀρχηγὸς ὄπλα κατὰ Ῥωμαίων ἐκίνησε, συμμαχῶν ἦν αὐτῷ καὶ Ἰωβανεσίκης ὁ τῆς τοῦ Ἀνίου κυριεύων χώρας. Ἐπεὶ δέ, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἶρηται, Βασίλειος ὁ βασιλεὺς ἀνελθὼν ἐν Ἰβηρία παρατάξεσιν ἠγωνίσαστο κατὰ τοῦ Γεωργίου καὶ τοῦτον ἐτρέψατο καὶ συνέτρεψε, φοβηθεὶς ὁ Ἰωβανεσίκης μὴ πως ὁ βασιλεὺς μηνῶν διὰ τὴν συμμαχίαν ἀνήκεστόν τι ἐς αὐτὸν διαπράξῃται, τὰς κλεῖς τῆς πόλεως εἰληφῶς αὐτομολεῖ πρὸς τὸν βασιλέα καὶ ἑαυτὸν ἐγχειρίζει ἐθελουτῆς καὶ τὰς κλεῖς παραδίδωσιν. ὁ δὲ τὴν συνέσεων τοῦτον ἀποδεξάμενος μάγιστρον τε τιμᾷ καὶ ἄρχοντα διὰ βίου τοῦ Ἀνίου καὶ τῆς λεγομένης μεγάλης Ἀρμενίας προβάλλεται, ἔγγραφον ἀπαιτήσας ἀπ' αὐτοῦ γραμματεῖον ὡς μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευταίην ἐπάμειξε πᾶσα ἡ τοιαύτη ἀρχὴ εἰς τὸ δίκαιον αὐτοῦ καὶ μέρος ἔσεται τῆς Ῥωμαϊκῆς. ἐγένετο ταῦτα. Καὶ θνήσκει μὲν ὁ βασιλεὺς, θνήσκει δὲ μετὰ χρόνους ἱκανοὺς καὶ ὁ Ἰωβανεσίκης· καὶ θανόντος αὐτοῦ Κακίκιος ὁ τοῦτου υἱὸς διαδεξάμενος τὴν ἀρχὴν εἰρήνην μὲν διετήρει πρὸς Ῥωμαίους καὶ ὁμαιχμίαν, κατέιχε μὲντοι τὴν πατρίαν ἀρχὴν, καὶ ἀποδοῦναι Ῥωμαίους οὐκ ἤθελεν, ὡς τὸ

¹ Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope, tomus alter, CSHB, Bonnae, 1839.

πατρικὸν ἐβούλετο γραμματεῖον. Εὐρων οὖν ἐν τοῖς ἀνακτόροις τὸ γραμματεῖον ὁ Μονόμαχος ἀπήτει καὶ τὸ Ἄνιον καὶ τὴν πᾶσαν μεγάλην Ἀρμενίαν ὡς Βασιλείου τοῦ βασιλέως διάδοχος. τοῦ δὲ δοῦλον μὲν ἑαυτὸν ἀνομολογοῦντος Ῥωμαίων, ἀποστῆναι δὲ τῆς πατρίδας ἀρχῆς μὴ ἐθέλοντος, πολεμητέον ἔδοκει τῷ βασιλεῖ. καὶ διὴ στρατὸν ἀγείρας καὶ Μηχαῖλ βέστη τῷ Ἰασίτῃ /558/ ἐγχείρισας, ἄρχοντι φθάσαντι προβληθῆναι τῆς Ἰβηρίας, πολεμεῖν ἐπεσκόπει τῷ Κακικίῳ· ὁ δὲ ἀπελθὼν, καθ' ὅσον οἶόν τ' ἦν, ἔσπευδεν ἐκπληροῦν τὰ προστεταγμένα. ὅπερ γνοὺς ὁ Κακίκιος, καὶ ὅτι ἀντὶ φίλου καὶ συμμαχοῦ πολέμιος κέκριται, καὶ αὐτὸς τὰς αὐτοῦ δυνάμεις ἀγροχῶς κατὰ τὸ ἐγχώρουν αὐτῷ τοὺς ἐπεόντας ἡμύνητο. κακῶς δὲ φερομένων τῶν πραγμάτων τῷ Ἰασίτῃ, πέμπεται καὶ ὁ Νικόλαος πρόεδρος ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν, ὁ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου παρακοιμώμενος, μετὰ βαρείας χειρός, ὥστε τῷ πληθῆι καὶ τῇ δυνάμει καταγωνίσασθαι τὸν Κακίκιον. στέλλονται δὲ γράμματα τοῦ βασιλέως πρὸς Ἀπλησφάρην τὸν ἄρχοντα τοῦ Τιβίου καὶ τῆς περὶ τὸν Ἀράξην ποταμὸν Περσαρμενίας, παρακαλοῦντα τοῦτον κατὰ τὸ δυνατόν δηοῦν τὴν μεγάλην Ἀρμενίαν καὶ τὴν ὑποκειμένην χώραν τῷ Κακικίῳ. ἀπελθὼν οὖν Νικόλαος ἐκεῖνος μὲν ἔργου εἶχετο, τὰ δὲ γράμματα πέμπει πρὸς τὸν Ἀπλησφάρην, γράψας καὶ αὐτὸς καὶ παροτρύνας καὶ δώροις καὶ ὑποσχέσεσιν ἐρεθίσας ἐνεργοῦς θέσθαι τὰς βουλήσεις τοῦ βασιλέως. ὁ δὲ τὰ γράμματα δεξάμενος ἀμείβεται ἐπιτελῆ ποιῆσαι τὰ κεκελευσμένα, εἰ γράμμα πεμφθῆι τούτῳ βασιλικὸν ἀσφάλειαν παρέχον αὐτῷ πάντα ἔχειν ἐν βεβαίῳ δεσποτικῶς τὰ φρούρια καὶ χωρία ὅσαπερ ἰσχύσειε νόμῳ πολέμου κτήσασθαι ἀπὸ τῶν διαφερόντων τῷ Κακικίῳ. ἐδέξατο τὸν λόγον ὁ βασιλεὺς, καὶ χρυσοβούλλοις γραφαῖς ἐπιβεβαιοῖ ὅσα ὁ Ἀπλησφάρης ἠτήσατο· καὶ δεξάμενος οὗτος τὸ γράμμα ἔργου ἤπτετο, καὶ /559/

πολλά τῶν τοῦ Κακικίου ἐκπολιορκήσας κατέσχευε ὀχυρώματα καὶ χωρία. ὁ δὲ Κακίκιος ὑπὸ τε τῆς Ῥωμαικῆς δυνάμεως πολεμούμενος ὑπὸ τε τοῦ ἄρχοντος τοῦ Τιβίου λεηλατούμενος, καὶ τοῖς πᾶσιν ἀπεγνωκῶς, σπένδεται πρὸς τὸν παρακοιμώμενον καὶ προσχωρεῖ τῷ βασιλεῖ δι' αὐτοῦ, παραδοὺς τὴν πόλιν, καὶ ὁ μὲν ἐς βασιλέα ἔλθων καὶ μάγιστρος τιμηθεὶς, καὶ χωρία πολυπρόσοδα κατὰ τε Καππαδοκίαν καὶ τὸν Χαρσίανον καὶ τὸν Λικανδρὸν εἰληφῶς, εἰρηρικὸν καὶ ἀτάραχον τὸν ἀπὸ τοῦδε ἔζησε βίον· ὁ δὲ Μονόμαχος τὰ ἐκπολιορκέθεντα φρούρια παρὰ τοῦ Τιβιώτου καὶ χωρία ὡς μέρη τοῦ Ἄνιου ἐπιζητῶν, ἐπεὶ ἐκὼν γε ἐκεῖνος οὐ μεθίετο τούτων ἀλλ' ἀντέχειτο τῆς χρυσοβούλλου γραφῆς, ἀναιρεῖται πόλεμον πρὸς αὐτόν ...

/560/ γίνεται οὖν τροπὴ μεγάλη, καὶ σφάζεται Ῥωμαίων ἀπείρων πλῆθος, φυγεῖν μὴ δυναμένων τῶν ἵππων, ἀλλ' ἐμπιπτόντων εἰς τὸν πῆλον καὶ τὰ τέλματα, μόλις οὖν σωθεὶς ὁ Ἰασίτης σὺν τῷ Κωνσταντίνῳ ἐν τῷ Ἄνιῳ αὐτάγγελοι τῆς συμφορᾶς τῷ Νικολάῳ γεγόνασιν.

/573/ Ἀσὴν δὲ ὁ κατὰ Ῥωμαίων πεμφθεὶς παρὰ τοῦ σουλτάνου, παρελθὼν τὸ Ταβρέζιον καὶ τὸ λεγόμενον Τεφλίς ἦλθεν εἰς Βασπρακανίαν, πάντα κείρων καὶ πυρπολῶν καὶ τοὺς προσπίπτοντας ἀναίρων, καὶ μηδὲ τῆς παιδικῆς φειδόμενος ἡλικίας. ὁ δὲ τῆς χώρας ἄρχων Ἄρων βέστης, ὁ τοῦ Βλαδισθλάβου /574/ υἱὸς καὶ τοῦ Προυσιάνου ἀδελφός, μὴ ἀξιώμαχον εἰδὼς ἑαυτὸν μηδὲ δυνάμενον ἀντιστῆναι πρὸς τοσαύτην Τούρκων πλῆθύν, γράμματα ἐκπέμπει πρὸς τὸν βέστην κατακαλῶν τὸν Κεκαυμένον τὸν Ἄνιου καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχοντα, καὶ ὁπόση δύναμις παρακαλεῖ βοηθεῖν...

/580/ ... βουλή προετέθη καὶ τοῖς πᾶσι συμφέρον ἐνομίσθη ἕκαστον οἴκαδε ἀπελθεῖν, ὁ μὲν Ἄρων τὸν οἰκεῖον ἀνειληφῶς λαὸν ἄπεισιν εἰς τὸ Ἴβαν (μητρόπολις

δὲ αὐτῆ τοῦ Βασπρακάν), ὁ δὲ Κεκαυμένος μετὰ τῶν
ιδίῳν ἐπανῆλθεν εἰς τὸ Ἄλιον.

EXCERPTA EX BREVIARIO HISTORICO IOANNIS
SCYLITZAE CUROPALATAE
EXCIPIENTIA UBI CEDRENUS DESINIT

/653-654/ ...ὅτε δὴ καὶ ἐς τὸ Ἄλιον ἀποστέλλεται
δοῦξ Ἀρμένιος τις Παγκράτιος τοῦνομα, ἐκ τῶν ἐνότων
ὑποσχόμενος τὰ ἐκεῖσε στρατεύματα διοικεῖν. Τοῦ δὲ
σουλτάνου παριόντος, μὴ μέντοι γε πημαιομένου τὴν
χώραν τὴν Ῥωμαϊκὴν, τῶν περὶ τὸν Παγκράτιον ἐξίοντες
τινὲς τὴν οὐραγίαν τοῦ σουλτανικοῦ στρατοπέδου
ἐσίοντο καὶ κατέκαινον. ἐφ' ᾧ οἷς καὶ δυσθυμήσας ὁ
σουλτάνος ἐφίησι τοῦ πρόσω ἰέναι. Πρὸς τὸ Ἄλιον δὲ
ἀνθυπέστρεψε, καὶ δι' ὀλίγων ἡμερῶν αὐτὸ τε τὸ Ἄλιον
καὶ τὰ περὶ αὐτὸ πάντα περιποιησάμενος στρατῶ τε
ὄχυρώσας, καὶ στρατηγοῖς ἀξιολόγοις τὰ ἐκεῖσε
παραδοῦς, τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατείας αὐτὸ τε καὶ τὴν
αὐτὸ χώραν ἀπεστέρησεν.

ԳԵՈՐԳԻ ԿԵԴՐԵՆՈՍ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍ

Համառոտություն պատմության²

Ինդիկտինի 13-րդ տարին (1044-1045 թթ.) սկիզբ առավ
պատերազմն ընդդեմ Անիի: Բայց նախապես պատմենք, թե
ի՞նչն էր պատճառը, որ Անիի տոպարիսը հանգիստ նստած,

² ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍ, Թարգմանություն բնագրից, առաջարկ
և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարրիկյանի, Եր., 1979, էջ 146-149 :

ոչ մի արտառոց բան չարած, Կոստանդին կայսրը դիմեց պատերազմի: Երբ իբերների³ առաջնորդ Գեորգիոսը հռոմայեցիների դեմ գեներալ քարձրացրեց, նրան զինակցություն ցուցաբերեց Անիի շրջանին տիրող Հովհաննեսիկը: Բայց երբ, իֆլպես նախապես ասվեց, Վասիլ կայսրը բարձրանալով Իբերիա, ճակատեց Գեորգիոսի դեմ, նրան պարտության մատնեց ու ոչնչացրեց, Հովհաննեսիկը ահ ու դողի մեջ ընկավ, մտածելով, որ կայսրը Գեորգիոսին՝ իր ցուցաբերած զինակցության համար գլխին փորձանք կբերի: Դրա համար ահա, վերցնելով քաղաքի բանալիները, անձամբ գնում է կայսեր մոտ, կամավոր հանձնվում նրան եւ ընձեռում բանալիները: [Կայսրը] ընդառաջ գնաց նրա խելամտությանը, մագիստրոսի պատվաստիճան շնորհեց եւ նշանակեց Անիի ու Մեծ Հայք կոչվածի ցմահ կառավարիչ, նրանից զրավոր փաստաթուղթ պահանջելով, թե իր՝ Հովհաննեսիկի մահից հետո համայն իշխանությունը դառնում է [կայսեր] տիրույթը և հռոմեական պետության բաղկացուցիչ մասը: Այդպես էլ եղավ: Կայսրը վախճանվում է, բազում տարիներ անց վախճանվում է եւ Հովհաննեսիկը, որի մահից հետո նրա իշխանությունը ժառանգած որդի Գագիկը, թեւ [շարունակում էր] հռոմայեցիների հետ խաղաղություն ու զինակցություն պահպանել, բայց իր ձեռքում էր պահում նաեւ հորենական իշխանությունը եւ չէր ուզում այն հռոմայեցիներին զիջել, հակառակ հոր թողած փաստաթղթի: Մոնոմախը արքունիքում գտնելով այդ փաստաթուղթը, եւ Անին էր պահանջում, եւ բովանդակ Մեծ Հայքը՝ որպես Վասիլ կայսեր ժառանգորդը: Այն պատճառով, որ [Գագիկը], թեւ իրեն հռոմայեցիների ժառան էր խոստովանում, չէր ուզում հրաժարվել հորենական իշխանությունից, կայսրը վճռեց պատերազմել: Նա զորահավաք արեց, զորքը հանձնեց վեստ Միքայել Իասիտեսին, որը մինչ այդ Իբերիայի կառավարիչ էր նշանակվել, մտադիր լինելով

³ Բնագրում՝ արազգների [աբխազների] (Օ. Վ):

Գագիկի դեմ պատերազմել: [Իասիտեսը] գնաց եւ ջանաց հնարավորության սահմաններում ի կատար ածելու հրամանը: Գագիկն իմանալով այդ, տեսնելով, որ բարեկամի եւ զինակցի փոխարեն թշնամի է համարվել, ինքն էլ իր զինական ուժերը հավաքելով, իր կարողությունների սահմաններում դիմադրում էր իր վրա հարձակվողներին: Այն պատճառով, որ Իասիտեսի գործերը վատ էին ընթանում, ծանր ուժով ուղարկվեց սխուլերի դոմեստիկոս պրոտեդրոս Նիկոլայոսը, Կոստանդին կայսեր պարակիմոնենոսը, որպեսզի քանակական ու գորության [գերակշռությամբ] Գագիկին պարտության մատնի: Միաժամանակ Դվինի⁴ եւ Արաքս գետի շուրջ ընկած Պերսարմենիայի կառավարիչ Ապլեսֆարեսին կայսեր նամակն ուղարկվեց, որով կոչ էր արվում ասպատակել Մեծ Հայքը եւ Գագիկին ենթակա երկիրը: Նիկոլայոսը գնաց ու գործի անցավ, նամակն էլ ուղարկեց Ապլեսֆարեսին, իր կողմից էլ գրեց ու հրահրեց, նվերներով ու խոստումներով նրան դրդեց՝ կյանքի կոչեց կայսեր կամքը: /Ապլեսֆարեսը/, ստանալով նամակները, պատասխանեց, թե հրամանը կկատարի, եթե իրեն կայսերական հրովարտակ ուղարկվի այն բանը հաստատող, թե ինքը որպես տեր կտիրի Գագիկին պատկանող բոլոր այն բերդերին ու շրջաններին, որոնք կկարողանա գրավել պատերազմի օրերքով: Կայսրը համաձայնվեց դրան եւ խրխտվու գրությամբ հաստատեց Ապլեսֆարեսի պահանջը, որը փաստաթուղթն ստանալուց հետո, գործի լծվեց: Նա պաշարմամբ գրավեց Գագիկին պատկանող բազմաթիվ ամրոցներ ու շրջաններ: Գագիկը մի կողմից պատերազմ մղելով հռոմեական բանակի դեմ, մյուս կողմից ենթարկվելով Դվինի կառավարչի ասպատակութուններին, կատարյալ հուսաբեկ եղած, պարակիմոնենոսի հետ հաշտություն է կնքում եւ նրա միջոցով հանձնվում կայսեր ու տալիս /Անի/ քաղաքը: Գալով կայսեր մոտ, նա

⁴ Հունարենում՝ Տիբիոնի (Օ. 4):

մագիստրոսի պատվաստիճան ստացավ, շատ եկամտաբեր շրջաններ Կապադովկիայում, Խարսիանոնում, Լիկանդոսում, եւ այսուհետեւ խաղաղ ու անվրդով կյանք ապրեց: Մոնոմախը սկսեց պահանջել Դվնեցու գրաված բերդերն ու շրջանները՝ որպէս Անիի բաղկացուցիչ մասեր, եւ քանի որ (Դվնեցին) չէր ուզում կանովին հրաժարվել դրանցից՝ ներկայացնելով խրիստովոյ փաստաթուղթը, նրան պատերազմ է հայտարարում. .. Հռոմայեցիները կատարյալ պարտութուն կրեցին, նրանցից անհամար բազմություն սրի քաշվեց, քանգի ձիերը ընկնելով ցեխի ու ճահիճների մեջ, չէին կարողանում փախչել: Իասիտեսն ու Կոստանդինը հազիվ փախան Անի եւ բոքը բերեցին Նիկոլայոսին:...

էջ 157 ... Սուլթանի կողմից հռոմայեցիների դեմ ուղարկված Հասանը, անցնելով Թավրիզն ու Թիֆլիս կոչվողը, եկավ Վասպուրական, հանդիպածն ավերելով ու կրակի տալով, ձեռքն ընկնողին սպանելով, չխնայելով անգամ երեխաներին: Նահանգի կառավարիչ վեստ Ահարոնը՝ Վադիսլավի որդին եւ Պրոսիանի եղբայրը, տեսնելով, որ ինքը կարող չէ պետք եղածին պէս պատերազմելու եւ ընդդիմակայելու թուրքերի այդպիսի բազմություն, նամակ ուղարկեց Անիի եւ Իբերիայի կառավարիչ վեստ Կատակալոն Կեկավմենոսին, կոչ անելով բոլոր ուժերով օգնության հասնել:...

էջ 161 ... Բոլորը նպատակահարմար գտան, որ յուրաքանչյուրն իր տեղը գնա: Ահարոնն ահա վերցնելով իր զինվորներին գնաց Վան (սա Վասպուրականի մայրաքաղաքն է), իսկ Կեկավմենոսն իր [զինվորներով] բարձրացավ Անի:...

էջ 211- 212 ...Ահա այն ժամանակներն էր, որ Անի է ուղարկվում Բագարատ անունով ոմն հայազգի դուքս, որ խոստացել էր տեղի զորքերը եղածով ապահովել: Երբ սուլթանը [Անիի] մոտով էր անցնում եւ դեռ չէր նախաձեռնել հռոմեական երկիրն ասպատակելուն, Բագարատի մարդկանցից ոմանք դուրս գալով, սուլթանի քանակի վերջապահ զինվորներին մեծ վնաս հասցրին ու կոտորած սարքեցին: Սուլթանը դրա վրա զայրացած, առաջխաղացումը կանգ-

ταύτης τοὺς Ῥωμαίους ἐστέρησεν· ἐπεὶ γὰρ σιτηρέσιον καὶ ὁ ἐν ταύτῃ σατράπης ἐλάμβανε, προσελθὼν τις Ἀρμένιος Παγκράτιος οὕτω καλούμενος τῷ βασιλεῖ, συντίθεται τούτῳ καὶ ὑπισχνεῖται χωρὶς τινος ἀπολήψεως τὴν τοιαύτην ἀρχὴν μετελθεῖν καὶ κρειττόνως συντηρῆσαι τὸ ἄστυ, καὶ ὅση τούτῳ παραπέφυκε σύγκτησις. καὶ λαμβάνει τὸν βασιλέα τῇ ὑποσχέσει συνεπινεύοντα, καὶ δοῦξ ἀποδείκνυται, καὶ καταλαμβάνει τὴν ἐν τούτοις ἡγεμονίαν. ἀναξίως δὲ τὰ πράγματα διοικῶν, καὶ μήτε τῇ ἀκροπόλει σίτον ὡς τὸ εἶκος προμηθεύμενος, μήτι ἄλλο τι ἢ πολεμικὸν ἢ πολιτικὸν ὀρθῶς καὶ βεβαίως ἐμπορευόμενος, εἰς μεγάλους κινδύνους τὴν θαυμασίαν παρενέβαλε πόλιν. παροδεύων γὰρ ὁ σουλτάνος ἐκείθεν πανστρατιᾷ (τοῦτο γὰρ ἦν ὄνομα τῷ τούτων ἐξάρχοντι) παρ' 81 αὐτοῦ καὶ ἀποσταλέντος βασιλικοῦ ἀνδράποδος εἰς οὐδὲν δέον κατὰ τῆς τοιαύτης ἐκπεπολέμωται πόλεως. τούτου γὰρ ἀθιγῆ τὴν ὑπο Ῥωμαίους παρερχομένου, οὗτοι τῆς οὐραγίας καὶ τῶν ὑστερούντων τῷ κόπῳ φιλοκέρδως ἐξαπτόμενοι πολλοὺς ἀνήρουν καὶ τούτους ἐσκύλευον, ἕως ἢ φήμη ταχύτατα πρὸς τὸν σουλτάνον διέδραμεν. ὁ δὲ τὴν ὕβριν μὴ ἐνεγκῶν (ἀνῆπτε γὰρ τὴν ὄργην καὶ τὸ τῶν συνόντων αὐτῷ στρατιωτῶν πλῆθος, μὴ ἀνεχομένων τὴν παροιμίαν καταλιπεῖν ἀτιμώρητον) θυμοῦ πνέων καὶ ἰταμότητος εἰς τὸ Ἄνιον ἐπάνεισι, καὶ καταστρατοπεδεύει πρὸ τούτου, καὶ τὴν πολιορκίας μετὰ πολλῆς ἀπάρχεται τῆς παρασκευῆς. οἱ δ' ἔνδον φρουρὰν ἱκανὴν μὴ ἔχοντες (περιεῖλε γὰρ καὶ ταύτην χρηματισμὸς οὐκ ἀκίνδυνος ὑποσχομένου τοῦ ἀμισθοῦ τουτουὶ στρατηγοῦ καὶ ταύτης χωρὶς φυλάξει καὶ κέρδος τῇ δημοσίῳ ποιῆσαι τὰ ἐν αὐτῇ δαπανώμενα) ἀντέσχον μὲν πρὸς καιρὸν, οἷα δ' ἔμποροι καὶ πολεμικῶν μηχανημάτων καὶ προβλημάτων ἀπείρατοι, καὶ ἄρχοντος χηρεύοντες εὐγενοῦς, μᾶλλον δὲ τὴν ἀρχὴν ὀρώντες διχοστατουμένην καὶ τεμνομένην τῷ τὸ μὲν βασιλικὸν

641667

ἀνδράποδον τὸ πᾶν μεθελκεῖν εἰς ἑαυτό, τὸν δὲ Παγκράτειον εἰς ἑαυτὸν τὸ κράτος ἀντισφαιρίζειν, καὶ στασιάζον ὄρωντες τὸ κρατοῦν, ἄλλως τε καὶ πληγέντες ζημιᾷ τὸ πρότερον ἐφ' ᾧ δώροις ἐκμειλίξασθαι τὴν τοῦ πολεμήτορος ἀγριότητα, ταῖς συχναῖς ἀπειρηκότες προσβολαῖς καὶ κατασει 82 σθέντες τοῖς σπαραγμοῖς τῶν τειχῶν εἰς φυγὴν ὤρμησαν. καὶ γνόντες τὴν τούτων προαίρεσιν οἱ πολέμοιοι ὁμόσε ταῖς πύλαις σὺν ἀλαλαγμῷ πολλῷ καὶ βοῇ διωθήσαντο, καὶ ταύτας καὶ μέρη τοῦ τείχους ἐπιθετικῶς καταστρέψαντες αἰρούσιν ἀνὰ κράτος τὴν πόλιν, καὶ γίνεται φόνος τῶν ἔνδον ἀμύθητος. οὔτε γὰρ ἡλικίας οὔτε φύσεως οὔθ' αἰρέσεως ἔλεος ἦν, ἀλλὰ πάντες ἠβηδὸν ἀνηροῦντο, καὶ ποταμὸς αἵματος τὴν οἰκτρὰν ταύτην καὶ δύστηνον κατεδίαινε πόλιν. περιεσώθη δὲ τοῦ κρατίστου ταύτης πολλοστημόριον, σὺν τοῖς κακίστοις ἡγεμόσιν εἰς τὴν ἀκροπόλιν ἀνιόν. τῶν δ' ἐν χερσὶ γενομένων ὅσοι κατὰ τινα χρηστοτέραν συγκύρησιν τὸν ἐκ τοῦ σιδήρου διέφυγον ὄλεθρον, αἰχμαλωσίᾳ πικρᾷ παρεδόθησαν. ἀλλὰ καὶ οἱ τῆς ἀκροπόλεως μητ' ἐπισιτισμὸν ἔχοντες, καὶ τῇ σπάνει τῶν ἀναγκαίων τρυχόμενοι, ὁμολογίαις ὕστερον ὑποσπόνδοις καὶ μόνης τῆς ζωῆς ἐχούσαις τὴν ἔφεσιν καὶ αὐτοὶ παραδεδώκασι τὸ κρησφύγετον, καὶ γέγονεν ὑπὸ πολεμίοις τοιαύτη πόλις μετὰ τῶν πολιχνίων καὶ τῶν ὑπαίθρων αὐτῶν δι' ἀπληστίαν καὶ χρημάτων ἄκαιρον φυλακὴν, μὴ εἰδότος τοῦ βασιλεύοντος ὅτι πολλάκις μὲν ὤνησε καὶ διαφόρως ἄφθονος χεῖρ, ἐν δὲ τοῖς ἀναγκαίοις διὰ παντός, ὀλιγάκις δὲ κἂν μὴ τοῖς ἀναγκαίοις κατέβλαψε, καὶ ὡς αὐτὸ τὸ ὄνομα τῶν χρημάτων χρῆσιν ἅμα παρυπεμφαίνει καὶ χρησιμότητα.

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՏՏԱԼԻԱՏԵՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ⁶

....Անին մեծ քաղաք է և մարդաշատ, ամեն կողմից շրջապատված ոչ թե ձեռագործ խրամներով, այլ բնական անելանելի կիրճերով և զառիվայր ժայռերով. իսկ այն մասը, ուր ծերփի և դարափի չկա, երիզված է գետով՝ խոր, հորդահույզ և անանցանելի: Այն հատվածը, որտեղ գտնվում են քաղաքի մատույցները, կարճ է, և սա նույնպես պաշտպանված է բարձր և ամուր պարիսպներով: Իր ճակատագրով համբավ վաստակած Մոնոմաք կայսրը ընտիր գորքով հանդերձ սկզբից ապարդյուն փորձ արեց այն զենքով հնազանդեցնել, ապա [զանազան] պայմանավորվածություններով և մեծամեծ խոստումներով բարի հույսեր ներշնչեց այս [քաղաքի] արքային, համոզելով նրան անցնել մեր կողմը և քաղաքը հանձնել հռոմայեցիներին: Արքայի այս հույսերը խաբուսիկ չեղան. [Անիի] դիմաց ստանալով կալվածքներ և մեծագույն պատիվներ, նա մի հաճելի կյանք ապրեց, լի նրբաճաշակ պերճանքներով: Մինչդեռ քաղաքը, որին պատկանում են բազմաթիվ դաշտեր և գյուղաքաղաքներ, զարդարվեց դուքսի իշխանությամբ, որը տարածվում էր մինչև Տիբիոնի սիրիական սահմանները: Սա մեզ համար շատ կարևոր պատվար էր, որն արգելք էր ստեղծում այնտեղից Վիրքի աշխարհը ներխուժելու մտադրություն ունեցող բարբարոսներին: Բայց ինքնակալի ժլատության պատճառով հռոմայեցիները զրկվեցին և այս քաղաքից: Քանի որ այնտեղ գտնվող սատրապը նույնպես ռոճիկ էր ստանում, ոմն հայազնի, Պանկրատիոս կոչեցյալ, գալով կայսեր մոտ, պայմանավորվեց նրա հետ և խոստացավ, որ այս իշխանությունը անխափան ստանալու [դեպքում] նա ավելի լավ է հոգալու քաղաքի պահպանման և դրա ամբողջ ունեցվածքի մասին: Ստանալով կայսեր խոս-

⁶ Հունարենից քարգմանությունը՝ Օլգա Վարդազարյանի :

տումը, նա դուքս է նշանակվում և ստանձնում է այդ վայրերի առաջնորդությունը, սակայն գործերը վարում է անփութորեն՝ չի մատակարարում միջնաբերդն ինչպես հարկն է, և այլ խնդիրներով՝ թե՛ ռազմական, և թե՛ քաղաքական չի զբաղվում պատշաճ և ապահով կերպով, և այս զարմանահրաշ քաղաքը վտանգի է ենթարկում: Բանն այն է, որ սուլթանի (այդպես է նրանց իշխողի անվանումը) ամբողջ գորքով հանդերձ այնտեղով անցնելու ժամանակ սա (իմա՝ Պանկրատիոսը) և [Անի] ուղարկված քազավորական ստրուկն առանց որևէ անհրաժեշտության պատերազմ բերեցին այսպիսի մի քաղաքի վրա: Երբ նա (իմա՝ սուլթանը) ոչ ոքին չվնասելով անցնում էր հոռմայեցիներին հպատակ [տարածքների] կողքով, սրանք ավարի համար անընդհատ հետապնդելով վերջապահներին և հոգնածությունից հետ ընկածներին, շատերին սպանում էին, և սպանվածների ունեցվածքը թալանում, մինչև որ այդ մասին լուրն ամենայն արագությամբ հասավ սուլթանին: Իսկ նա, չկարողանալով տանել այս լաիրշությունը (զայրացած էր և իր հետ եղած զինվորների բազմությունը, որն այլևս մտադիր չէր անպատիժ թողնել այս զինովացածների անառակ կատակները) ցատումով լի, առանց որևէ սարսափի շրջվում է և գալիս Անիի մոտ, և բանակում է դրա առջև, և շատ պատրաստություններ տեսնելով, սկսում է դրա պաշարումը: Քաղաքի ներսում գտնվողները, չունենալով քավական թվով կայազոր (քանի որ [Պանկրատիոսն իր] խիստ վտանգավոր շահախնդրությունից դրդված ազատվեց նաև դրանից. այս անոռճիկ զորավարը խոստացել է, որ կպաշտպանի [քաղաքը] և առանց կայազորի, իսկ դրա ծախսը կխնայի հասարակական կարիքների համար), որոշ ժամանակ դիմագրավում էին, որքան որ հասու էին առևտրականները, որ ռազմական մեքենաների և պաշտպանության ոչ մի փորձ չունեին, և զրկված էին ազնիվ առաջնորդից, և ավելին՝ տեսնում էին, որ իշխանություններն անհամերաշխ են և պառակտում կա քազավորական ստրուկի և Պանկրատիոսի միջև, որոնցից առաջինն

աշխատում էր ամբողջը քարշ տալ իր կողմը, մինչդեռ երկրորդը՝ իր հերթին խլել իշխանության գնդակը: Տեսնելով իշխանությունների գծտությունը, և բացի այդ, ունենալով առաջին անհաջողությունը, երբ [փորձեցին] նվերներով մեղմացնել հակառակորդի վայրենությունը, չդիմացան հաճախակի հարձակումների և, պարիսպների ցնցումներից ցրվելով, փախուստի դիմեցին: Իմանալով այս անցուդարձերի մասին, թշնամին աղաղակելով և բղավելով միահամուռ հարվածեց դարբասը, և գրոհով ավերեց այն և պարիսպի մի մասը, և նվաճեց քաղաքը: Եվ եղավ քաղաքի ներսում մի անասելի եղեռն. չէին խնայում ո՛չ տարիքը, ո՛չ բնությունը, ո՛չ կրոնը, այլ բոլորը պատանեկան հասակից սկսած սրի քաշվեցին, և այս ողորմելի և թշվառ քաղաքը ոռոգեց արյան գետը: Այս քաղաքի լավագույն քաղաքացիների չնչին մասը փրկվեց, իր ամենաչար առաջնորդների հետ պատասպարվելով միջնաբերդում: Նվաճվածների այն մասը, որը բարի պատահականությամբ չգոհվեց սրից, դառը գերության մատնվեց, միջնաբերդում եղածներն էլ, չունենալով պարեն և հյուծվելով անհրաժեշտ իրերի պակասից, վերջիվերջո, համաձայնելով զինադադարի մասին և միմիայն կյանքը պահպանելու ցանկությամբ նույնպես հանձնեցին իրենց ապաստարանը: Եվ այսպես այս հռչակավոր քաղաքը իր գյուղաքաղաքներով և հողերով հանդերձ ընկավ թշնամու ձեռքը՝ անհազուրդ ազահության և դրամի անտեղի խնայման պատճառով: Քանզի թագավորը չգիտեր, որ հաճախ ձեռնառությունը խիստ շահեկան է. դա միշտ այդպես է անհրաժեշտության դեպքում, բայց և առանց անհրաժեշտության հազվադեպ է վնասում. [ինչպես նաև չգիտեր], որ դրամի անուճն ինքը (χρηματα) ցույց է տալիս, որ այն և հնարավորություն (χρησιμότης) է և օգուտ (χρησιμότης):

2. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐ

1. Ալ-Մուկադդասի «Լավագույն բաժանումը կլիմաների ճանաչման համար»
(երկը շարադրել է 980-ական թթ.)

المقدسي
دليل له أبواب عدة منها باب كيدار باب تغليس باب أن⁷.

«Դվինն ուներ մի քանի դարպասներ, որոնցից էին Քիդարի, Թիֆլիսի և Անիի դարպասները»⁸:

2. Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»
(երկն ամբողջացրել է 1224-1227թթ.)

يخيرنا يا قوت الحموي
«Անին Խլաթի (Խիլաթ) և Գանձակի (Ջանգալկ) միջև [գտնվող] ամուր բերդ և քաղաք է Արմինիայում (Հայաստան)»:

بأن المدينة أني هي مدينة حصينة و ممتعة في أرمينيا بين خلاط و جنزق⁹.

Իրն ալ-Ասիր
«Լիակատար Պատմություն»¹⁰

⁷ Sñu Àl-Moqaddasi, Kitáb ahsán at-tákasim fi ma'rifat al-akálim.-BGA, editio III, p. III, Lugd. Bat., Apud. E. J. Brill, 1967, էջ 377:

⁸ Թարգմանությունը արաբերենից պ.գ.թ. Արման Եղիազարյանի :

⁹ Sñu Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersbourg und Paris herausgegeben von Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1924 (in sechs Bänden). B. I, էջ 70:

¹⁰ Հայաստանի և հայերի մասին հաղորդումների ընդարձակ թարգմանությունը տես Իրն ալ-ալ Ասիր, թարգմանությունը բնագրից.

«...Ալի Ասլան սուլթանը շարժվեց Անի: Հասնելով այնտեղ՝ նա տեսավ, որ այն հզոր, ամուր և անառիկ քաղաք է, որի 3/4-ը գտնվում էր Արասի (Երասխ) մոտ, իսկ մնացյալը՝ խորը և արագ հոսող մի գետի մոտ...: Ճանապարհը քաղաք է հասնում փոսի (խանդակի) վրայով, որի վրա մեծ քարերից շարված պարիսպն է: Դա մեծ, ծաղկուն և մեծաթիվ բնակչությամբ քաղաք է, որտեղ 500-ից ավելի եկեղեցի կա: Սուլթանը շրջապատեց ու պաշարեց քաղաքը, բայց մուսուլմանները, դրա անառիկության պատճառով, այն գրավելու հույսը կորցրեցին»:

Ի վերջո քաղաքը գրավվեց, իսկ այնտեղի բնակիչներից այնքան մարդ կոտորվեց, որ գրավողները դիակների բազմաքանակության պատճառով դժվարանում էին քաղաք մտնել:

ابن الأثير
ذكر فتح ألب أرسلان مدينة آني

سار السلطان ألب أرسلان إلى مدينة آني فوصل إليها فرآها مدينة حصينة، شديدة الامتلاء، لا ترام، ثلاثة أرباعها على نهر أرس، والربع الآخر نهر عميق شديد الجربة، والطريق إليها على خندق عليه سور من الحجارة الصم، وهي بلدة كبيرة، عامرة، كثيرة الأهل، فيها أم يزيد على خمسمائة بيعة، فحصرها وضيق عليها، إلا أن المسلمين قد أيسوا من فتحها لما رأوا من حصانتها، فدخلوا المدينة وقتلوا من أهلها ما لا يحصى بحيث أن كثيراً من المسلمين عجزوا عن دخول البلد من كثرة القتلى¹¹.

«Սելջուկ սուլթան Ալբ Արսլանը նվաճեց Վան և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող երկրների մեծ մասը, ինչպես նաև Վրաստանը, Հայաստանը և նրա մայրաքաղաք Անին,

առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981:

¹¹ ابن الأثير، الكامل، غزوات الأتراك السلاجقة لأراضي أرمينية، ج9، ص546.

որը Բյուզանդական կայսրության համար համարվում էր պաշտպանիչ դարպաս՝ արևելքից սելջուկների արշավանքներից»:

كان السلطان السلجوقي ألب أرسلان قد استولى على الجزء الأكبر من البلاد الواقعة بين بحيرتي فان وأورمية بالإضافة إلى جورجيا وبلاد الأرمن وعاصمتها أني القديمة، وكانت تعدّ الحصن الواقى للإمبراطورية البيزنطية أمام غزوات السلاجقة من الشرق¹².

ذكر ملك الكرج مدينة أني

في هذه السنة في شعبان اجتمعت الكرج مع ملكهم وساروا إلى مدينة أني من بلاد أران وملكوها وقتلوا فيها خلقاً كثيراً فانتدب لهم شاه أرمن بن إبراهيم بن سكرمان صاحب خلاط وجمع العساكر واجتمع معه من المتطوعة خلق كثير وسار إليهم فلقوه وقتلوه فانهزم المسلمون وقتل أكثرهم وأسر كثير منهم وعاد شاه أرمن مهزوماً لم يرجع معه غير أربع مائة فارس من عسكره.

جزء السابع 259-302.

Քուրջերի (Վրաց) թագավորի (և) Անի քաղաքի մասին

556 թվականի (1160) հուլիսին (շաաբան) վրացիները հավաքվելով իրենց թագավորի հետ շարժվեցին դեպի Առան երկրի Անի քաղաքը, գրավեցին այն և սպանեցին շատերին: Շահ Արմենը՝ Մուսմանի որդի Իբրահիմի որդին, կանչեց Խլաթի տիրոջը, որը հավաքեց զինվորներին և մեծ թվով իրեն միացած կամավորներին և շարժվեց նրանց վրա: Վրացիները հանդիպեցին նրան և կոպեցին: Մուսուլմանները դիմեցին փախուստի, իսկ վրաց թագավորը սպանեց նրանցից շատերին և զերիներ վերցրեց: Եվ Շահ Արմենը վերադարձավ պարսկած՝ իր հետ ունենալով իր բանակից միայն 400 ձիավոր:

ذكر حصر جلال الدين مدينتي أني وقرس

في هذه السنة في رمضان عاد جلال الدين من كرمان كما ذكرناه إلى قنيس وسار منها إلى مدينة أني وهي للكرج وبها إيواني مقدم عساكر الكرج فيمن بقي

12 ابن الأثير، الكامل، غزوات الأتراك السلاجقة لأراضي أرمنية، ج 10، ص 40-41.

معهم من أعيان الكرج فحصره وسبير طائفة من العسكر إلى مدينة قرس وهي للكرج
 أيضًا وكلاهما من أحصن البلاد وأمنعها فنازلهما وحصرهما وقاتل من بهما ونصب
 عليهما المجانيق وجد في القتال عليهما وحفظهما الكرج وبالغوا في الحفظ والاحتياط
 لخوفهم منه أن يفعل بهم ما فعل بأشباعهم من قبل بمدينة تغليس وأقام عليهما إلى أن
 مضى بعض شوال ثم ترك العسكر عليهم يحصرونهم وعاد إلى تغليس.
 جزء السابع - ص. 299-302

Ջալալ աղ-Դինի կողմից Անին և Կարսը պաշարելը

Այդ տարի (հիշրայի 623թ.՝ 1226/7թ.), ռամադան (օգոստոս) ամսին Ջալալ աղ-Դինը վերադարձավ, ինչպես հիշատակել ենք, Քրմանից Թիֆլիս և այնտեղեց գևաց վրացիների և պատկանող Անի քաղաքը: Այնտեղ էր գտնվում Իվանին (Իվանե)՝ վրացիների զորքի հրամանատարը՝ իր հետ մնացած վրացիների հետ: Նա պաշարեց այն և ուղարկեց իր ջոկատներից մեկը նույնպես քուրջերին պատկանող Կարս: Այդ երկու քաղաքները ամենաամուրն ու անառիկն էին համարվում այդ երկրի բոլոր քաղաքներից: Ջալալ աղ-Դինը հարձակվեց նրանց (Անիի ու Կարսի) վրա, պաշարեց և կռվեց նրանց դեմ, ովքեր այնտեղ էին: Նա պաշարող մեքենաներ մոտեցրեց, ամեն ինչ արեց, սակայն վրացիները ամեն կերպ պաշտպանում էին դրանք՝ վախենալով, որ նա իրենց հետ կանի նույնը, ինչ արել էր նրանց մտերիմների հետ Տիֆլիս քաղաքում: Կանգնելով այնտեղ մինչև շավվալի (հոկտեմբեր) սկզբի օրերը՝ նա, այնտեղ զորք թողնելով պաշարման համար, վերադարձավ Թիֆլիս:

ذكر حصر جلال الدين خلاط
 قد ذكرنا أن جلال الدين عاد من مدينة أني إلى تغليس
 جزء السابع - ص. 299-302

Խլաթի շրջապատման մասին՝ Ջալալ աղ-Դինի կողմից

Մենք արդեն հիշատակել ենք, որ Ջալալ աղ-Դինը Անի քաղաքից վերադարձավ Թիֆլիս:

ذكر دخول الكرج مدينة تغليس وإحراقه
فاغتنم الكرج ذلك لميل أهل البلد إليهم وخلوه من العسكر فاجتمعوا
وكانوا بمدينة قرس وأني وغيرهما من الحصون وساروا إلى تغليس
وكانت خالية كما ذكرناه.

جزء السابع - ص. من 300-302

Վրացիների մուտքը Թիֆլիս քաղաք և նրա հրկիզման մասին

Վրացիները առիթից օգտվեցին՝ քաղաքի բնակչության
համակրանքը դեպի իրենց դարձնելու համար, ինչպես նաև
գորքի բացակայությունից և հավաքվելով տարբեր կողմերից,
այդ ժամանակ եղան Կարս և Անի քաղաքներում և ուրիշ ամ-
րոցներում: Շարժվեցին դեպի Թիֆլիս և ինչպես մենք արդեն
հիշատակել ենք, այն ազատագրեցին:

3. ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐ

ქართლის ცხოვრება¹³ - ԶԱՐԹԼԻՍ ՅՆՈՎՐԵԲԱ

1. "მატიანე ქართლისა"

გვ. 299. ... და კუაღად განძლიერდა და მოირგუნა
ბაგრატ მეფემან თავის მამულსა ზედა. და დააგო სუემან
ბაგრატისმან ჟამი; მოერთო ვესტი ცხრითა ციხითა
ანიისათა, თვინიერ ამბურდისათა. და მოსცეს ანელთა
ანიისი ბაგრატის დედასა, რამეთუ მამულად ეყვოდეს

¹³ "ქართლის ცხოვრება", ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., "საბჭოთა საქართველო", 1955.

სომეხნი - სენაქერემ სომეხთა მეფისა ასული იყო მარიამ დედოფალი, ბაგრატის დედა.

გვ. 300. ...და ვითარ ამას შინა გარდახდეს დღენი ზაფხულისანი, და კუალად იწყო ლიპარიტ მათვე ფიცხელთა საურაეთა. და გამოიტყუვნა ანისით დედოფლისაგან აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისა, და ხიხათა და ციხის-ჯუარისა და აწყურის ციხის პატრონი, და ივანე ერისთავი, ივანე დადიანი და გუარამ გოდერძის ძე, ბეკის ციხისა პატრონი, - და შეიპყრნა ივინი ანისის კარსა. და დააგდო ტფილისი მეფემან, და გავიდა ჯაეახეთს.

გვ. 303. ამისსა შემდგომად დაეხსნა ლიპარიტ თურქთა, და შემოვიდა ანისს.

დააგდო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა, აღმოვლო ქართლი და მოვიდა ჯაეახეთს. განძლიერდა ლიპარიტ, რამეთუ მსახურებისათვის ბერძენთა მეფისა ტყუე-ქმნილ იყო; წარვიდა საბერძნეთს, და ნახა ბერძენთა მეფე, და მოირთო ბერძენთა მეფისაგან ძალი. და ვერღარა დაუდგა ბაგრატ. ...

გვ. 304-305. და მცირედისა ეამისა შემდგომად ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწეინა პატრონობა ლიპარიტისი. სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოექცეს ლიპარიტს, და შეიპყრეს დღივს ლიპარიტ და ძე მისი ივანე. ხოლო ნიანია გარდაეხუეწა და მიმართა კლდე-კართა; და არა შეუშუეს მამისა მისისა ციხოვანთა, და წარვიდა ანისს ბერძენთა თანა. ხოლო ლიპარიტ და ივანე პერობილნი სულა წარიყუანნა კალმახს. და მსწრაფლ გაგზავნა სულა მეფისა წინაშე სულთა ზედა მხმობელნი. და ნიანია მოკუდა ანისს ბერძენთა ყმობასა შინა. ...

გვ. 307. და მიიქცა სულტანი ანისად, შემუსრა და წაიღო ანისი, მოსრნა და ტყუე ყვნა ურიცხუნი სულნი, და წარვიდა ქუეყანად თუისად სპარსეთად. და ანისი წარუღო ბერძენთა და მისცა მანუჩას, ძესა აბულასვარისა.

ხოლო დისწული ბაგრატისი, რომელსა ითხოვდა სულტანი, იყო ძმისწული სომეხთა მეფისა კვირიკესი. სთხოვა ბაგრატ და არა მოსცა სომეხთა მეფეჲმან. მიგზავნა ბაგრატ მოციქულად დიდძალად ერისთავი ვარაზ-ბაკურ გამრეკელი. იბირნა კაცნი სომეხთა მეფისანიცა, და სამშვილდეს შემომავალი სომეხთა მეფე კვირიკე და ძმა მისი სუმბატ შეიპყრეს ქუეშის ჭალასა, და აცნობეს ბაგრატს. და წარვიდა ქვახურელთათ მსწრაფლ, და მოგუარნეს პყრობილნი კლდე-კართა ქუეშე. სთხოვა სამშვილდე და არა მოსცეს, რამეთუ ერთი ძმა მათი ადარნასე შესრულ იყო სამშვილდეს. ხოლო მიიყვანეს სამშვილდეს და ამართეს ძელი, და გასუეს სომეხთა მეფე კვირიკე სამ დღე; ითხოვეს მშვიდობა და მოსცეს სამშვილდე. ხოლო მოსრულ იყვნეს ორნი ერისთავნი სომეხთა მეფისანი: ლუკიის ერისთავი და კაჭაქარისა. აძლევედა და მოსცემდა სამთა ციხეთა სუმბატ, ძმა კვირიკესი: ოფრეთს და კოშქსა და ვარზაქარსა. ხოლო შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა: მისცნა და უთავისუფლნა ყოველნი ციხენი თვინიერ სამშვილდისა; და არცა სხუანი ციხეთა-უფალნი, კაცნი დიდებულნი, შემოუშვნა, არამედ სამშვილდე ოდენ იურვა სახლად თვისად, და ეგრეთვე მონებდეს სომეხნი.

Վրաց (Բարթիქի) մատյանը¹⁴

Էջ 205-206. Ապա կրկին ուժեղացավ և հզորացավ իր “հայրենիք”-ում Բագրատ քագավորը: Եվ Բագրատի բաղըը բանեց թե ոչ՝ Վեստը [նրան] միացավ Անվո ինն բերդով, բացի Ամբերդից: Եվ անեցիք տվին Անին Բագրատի մորը, բանի որ այն հայերի /տոմեխների/ “հայրենիք”-ն էր, [իսկ]

¹⁴ Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, (Ե-ԺԲ դար), Երևան, 1934, էջ 205-206:

Բագրատի մայր Մարիամ քազուհին հայոց /սոմեխների/ Սենեքերին քազավորի դուստրն էր: ...

էջ 206. ... Եվ Լիպարիտը ... հանեց Անիից՝ քազուհուց՝ Աբուսեր Արտանուջի իշխանին, ... և Հովհան (Իվանե) իշխանին, Հովհան (Իվանե) Գաղիանուն և Գուարամ Գողերձիս-ձեին, ... որոնց և կալանավորեց Անիի դռանը...

էջ 206.... Ապա Լիպարիտը հարձակվեց թուրքերի վրա և մտավ Անի:

էջ 206. ... Մի քիչ հետո սրա (Բագրատի) քազավորության մեծամեծները ձանձրացան Լիպարիտի տիրապետությանից: Սուլա Կալմախեցին և բոլոր մեսխերը փախան Լիպարիտից, և կալանավորեցին Լիպարիտին ու նրա հորը՝ Դլիվուն: Իսկ Նիանիան գաղթեց և գնաց դեպի Կղեկար (Կղեկարնի), ուր, սակայն, նրա հոր (Լիպարիտի) քերպապահները ներս չթողին նրան, և նա անցավ Անի՝ հույների (քերձենների) մոտ: ... Եվ մի քանի տարուց հետո Նիանիան վախճանվեց Անիում...

էջ 207. ... Եվ դիմեց սուլթանը (Ալի-Ասլանը) դեպի Անի և գրավեց Անին, ավերեց այն և անթիվ ժողովուրդ գերեց ու գնաց իր երկիր՝ Պարսկաստան: Նա Անին խլեց հույներից և տվեց Աբուլասվարի որդի Մանուչարին: Իսկ Բագրատի քեռորդին¹⁵, որին խնդրում էր սուլթանը ի կնություն, հայոց Կորիկե (Կվիրիկե) քազավորի եղբոր դուստրն էր: Բագրատը սրան խնդրեց, բայց հայոց քազավորը նրան չտվեց: Բագրատը մեծ զորքով հանդերձ դեսպան ուղարկեց (Կորիկեի մոտ) Վարազ-Բակուր Գամրեկել իշխանին: (Բագրատը) հայոց քազավորի մարդկանց էլ գրգռեց, և Սամշվիլդե մտնող հայոց Կորիկե քազավորին ու նրա [հոր] եղբայր Սմբատին կալանավորեցին Քվեշի պուրակում: Եվ հաղորդեցին Բագրատին, ... պահանջեց Սամշվիլդեն, սակայն [հայերը] այն չտվին, և նրանց (Կորիկեի ու Սմբատի) մի ուրիշ եղբայրը՝

¹⁵ Իմա՝ քրոջ դուստրը : (ծ. խմբ.):

და საყდარი იგი ახლად მონათლა, რომელი აღაშენა ბერძენთა ასულსა დედუფალსა კატრონიტეს და იქივე ესაფლავა. მაშინ მივიდა თვით მეფე დავით და კათალიკოზი, ეპისკოპოსნი და ერთობილი ღაშქარი საფლავესა ზედა, და ახლად წესი აღუგეს. და თვით მეფემან სამგზის საფლავესა ჩასძახა: “გიხაროდენ შენ, წმიდაო დედოფალო, რამეთუ იხსნა ღმერთმან საყდარი შენი უსჯულოთა ხელთაგან”. ამასა ზედან მეუდრისა ძუალთა საფლავეთ ხმა გამოსცეს. და ღმერთსა მადლობა მისცა. განუკვირდა მეფესა და ერთობილ[თა] ერთა. და წარმოვიდა მუნით მეფე დავით.

და წარმოიყვანა ბულასვარ, რვათა ძეთა მისთა თანა და მხვეალთა და სძალთა, და ჩაგზავნა აფხაზეთად; ანისისა მცველად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი და წარმოვიდა ქართლად. და მცირედთა დღეთა მოუსუენა სპათა თვისთა. და მერმე წარემართა შარვანს, და აღიღო ქალაქი შამახია და ციხე ბირიტი, სრულად ყოველი შარვანი, და დაუტევნა ციხეთა და ქალაქთა შინა ღაშქარნი დიდნი, პერნი და კახნი.

... და განაგო მეფემან ყოველი საქმე შარვანისა, აღავსნა კეთილითა და საბოძვართა ქურდნი, ლეკნი და თარასნი, მოვიდა ქართლად. ... და განაგო /გვ. 346/ ყოველი საქმე ქართლისა, სომხითისა და ანისისა.

Դավիթ արքայից արքայի պատմիչ¹⁸

ლვ 218-219. ...Եվ օգոստոսի քսանին Բոժանա արքյուրների մոտ կանգնած [Դավիթ Բագավորի] մոտ եկան անեցի ավագների [ղիվանա]ղայիրները և հայտնեցին քաղաքն ու բերդերը նրան տալու մասին: Եվ նա շտապ կերպով հրավիրագրեր ուղարկեց բո-

¹⁸ Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց արքյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, (Ե-ժԲ դար), Երևան, 1934:

4. ისტორიანი და აზმანი შარაუანდეთანი²¹

გვ. 100-103. მათ უკუე ვამთა, და მცირედ მყოფელთა, მშვიდობა იყო ყოველგან. და მეფე იყო გეგუთს, რამეთუ იყო წმიდა მარხვანი: მხარგრძელნი ორნივე მეფეს წინაშე იყვნეს. და ვითარ ცნა არდაველის სულტანმან, აღძრა მტერობა ქრისტეანეთა ზედა, და მოუწოდა სპათა მისთა, და წარმოემართა და მოაოხრა ანისი, რამეთუ უწყოდა მხარგრძელთა შინა-უმყოფლობა. წარმოვიდა და აღელო რახსის პირი, და უგრძობლად მოვიდა ანისა; გზა-გზა არავის ავნო და დიდსა შაბათსა მწუხრი მოვიდა ქალაქსა ანისასა. და ვითარ ცისკარი მოეასლა და კერეს ძელსა და განასუენეს კარნი ქალაქისანი, მყის მიეტვენეს კარსა ქალაქისასა, შეუტევეს ცხენი, და ვერ მოასწრეს კარნი, და შევიდეს ქალაქად. იწყეს ხოცად, კლვად, ტყუეობად. უმრავლესი ერი იყო ეკლესიათა შინა, ვითარ შეკვავს ქრისტეანეთა სჯულსა. რომელიმე იელტოდა დარბაზოანთა და მუნ გამაგრდა, რომელიმე იელტოდა ქუაბოანსა, რომელსა ქარტუნობითა უხმობენ.

/გვ.101/ და რა განერა, ანუ ციხესა ანუ ქარტუნსა შინა შევიდა, რამეთუ გარეშემო სამგნით ქარაფი იყო კლდიანი და ქუებიანი.

ესრეთ ხელთ იგდეს ქალაქი, ერთი ბევრი და ორი ათასი კაცი ეკლესიათა შინა, ვითარ ცხვარი, დაკლეს, თვინიერ მისსა, რომელი უბანთა და ფოლოცთა შინა მოიკლა. ესეოდენ მძვინვარედ მოაოხრეს ანისი, და სავსენი ტყუითა და ალაფითა მიიწივნეს შინა.

ესე ანისისა მოოხრებისა ამბავი გეგუთს ახალ-კვირიაკედ აცნობეს მეფესა თამარს, ამირსპასალარსა

²¹ ქართლის ცხოვრება", ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., "საბჭოთა საქართველო", 1959.

ზაქარიას და მსახურთ-უხუცესსა ივანეს. ესმა და დიდად დამძიმდეს, და მწუხარებამან მოიცვნა, და რამცა ყვეს არა უწყოდეს; გულნი მათნი ცეცხლებრ ენთებოდა. მეფე და ყოველნი სპანი მისნი მწუხარებითა და გულისწყრომითა მოცულნი სპარსთა მიმართ ბრძოლისა ყოფად აღეშაძნეს.

მაშინ მხარგრძელთა რქეუს მეფესა: “მოიწია ბოროტი ჩვენ ზედა გარდასვლითა მცნებათა ღმრთისათა; უბოროტესად ესოდენი სული ქრისტიანე მო[ი]კლა ცუდრჯულთა სარკინოზთა მიერ ცოდვათა ჩუენთათვის. არამედ ვესავ წყალობასა ღმრთისასა და პატიოსანსა ჯუარსა, რათა არა მისცნეს მოსაენი ჯუარისანი სრულიადსა წაარწყმედასა სარკინოზთა მიერ, არამედ შურვაგოთ, ნაცვლის ქმნად განვეშაძნეთ, და სიცრუეე მათი მათვე მიექცეს. შენ, მეფეო, ამცენ სპათა შენთა – მზა იყვენ არდაველის სულტანსა ზედა; წარვიდეთ ანისს და, ვინ სადა ეპოოთ სპარსთაგან, მოვინადიროთ. [ნუ დიდნი წაეაღთ,] გარნა მცირენი. რამეთუ, უკეთუ დიდნი წაეაღთ, სცნობენ და სიმაგრეთა შეველენ; მცირითა ლაშქრითა შემეწიე. რაუამს შეგინებული მარხვა მოვიდეს, მზამცა არიან, რომელ ჩუენ მოგახსენოთ”. სთნდა მეფესა თქმული მათი. და უბრძანა მეფემან, რათა მზა იყვენ სპანი მისნი.

გვ. 102 // და მხარგრძელნი წამოვიდეს ანისს და იწყეს კაზმად. და მოვახლა ბილწისა სჯულისა მათისა მარხვა. წარმოავლინეს მეფეს წინაშე კაცი ლაშქრის მთხოველი. მაშინ უბრძანა მესხთა, თორელთა, თმოგუელთა, პერ-კახთა, სომხითართა; ქართველნი არა წარიტანნეს, რათა არა აგრძნან არდაველს მყოფთა. შეკრბეს ანისს და წარემართნეს არდაველს. გარდაველეს გელაქუნი და ჩაველეს ისპიანი, გავიდეს ხუაფრიდის ხიდსა და მიმართეს არდაველს. ესრეთ მოუწონეს ეამი, რომელ აიდი განთენდებოდა, რომელ არს აღესება მათი, და მას ღამესა გარე მოადგეს არდაველს. ვითარ ხმა-ყო ქადაგმან ბილწისა ქადაგებისა მათისამან და გახშირდა მუყრთა ყივილი, ყოვლგნით ცხენი შემოუტივეს მხარგრძელთა, შეუხდეს და

უომრად ხელთ იგდეს ქალაქი, თვით სულტანი, ცოლნი და შვილნი მისნი და ყოველი სიმდიდრე სულტნისა ქალაქისა. ესრეთ აღივსნეს სიმდიდრითა აურაცხელითა, თუალითა და მარგალიტითა, ოქროთა და ვეცხლითა, ჭურჭლითა ოქროსა და ვეცხლისათა, შესამოსლითა, საფუნელითა და ყოველითა სიმდიდრითა ეგოდენ გამდიდრებულისა ქალაქისა, რომელ მოთხრობა ძნელ სადმე არს. ათორმეტი ათასი კაცი რჩეული მიჰგითთა შინა მოკლეს, ვითარ მათ ყვეს ანისისა ეკლესიასა შინა;

«მთავაკიქინების აყათნიოქიონს ი ვიქარანიოქიონს»²²

ღე ...438. ორანიჩე ხსთი, იქ კარნ ძანანას, ჯა-
რადიოქიონ ღე ამნნიორ: ღქ რადაკიორღ ოხედიოქონ ღე, ირი-
ხსთს სთორე აყასნ ღე: ღრკი ᦄრკაქნარადიქსნერნ ღე რადაკ-
იორღი მთო ღქნ: ღქ ღერე ღნადაკ აქს მნახნ არადიქსი სთი-
რანღ, რჩისთინქანნერღი ნსკათმანრ რქნანნიოქიონსიჩე მღქამღ,
კიჯხე ღრ დორაკანნნერჩინ, ხსაკ ი აქსერხე ანქინ²³, ირიქხსთს
დქსთერ, ირ ღრკაქნარადიქსნერღ თანღ ღქნ: ღსაკ ი რარდ-
რადაკ ᦄ-ახასი²⁴ აქიოქ ი დდგანღე ღთალიოქ მთხთგაკ ანქ-
სიქინ: ᦄანმადარჩინ იქ ირღი ღქმასხე ი აქად ღარადიქს
ღრნსქიქან ხასაკ ანქსიქ რადარღ: ღქნე ირ ღთსარადე მთ-
თხთგაკ ირ ხნჯხე კიჯნასღე ი რადგეჩინ რადარღი ᦄარადასნერღ,
ანმქიჯადეს ᦄრად თქნეჩინ რადარღი ᦄარადასნერჩინ, რად
რღღეჩინ დქხერჩინ, ი (ადახადანნერღ) ღხადგრეჩინ ᦄასქღ
ᦄარადასნერღ, ი მთან რადარღ: ᦄსხთეჩინ ღთგღე, საყანღ,

²² ს. ᦄორიქან, «მთავაკიქინების აყათნიოქიონს ი ვიქარანიოქიონს»
ირადეს მადარქან ღადასთთანსი ი მადარქანნერღი აყათნიოქან
სქდრნადიქიორ: ᦄნადარღი რარდმანიოქანრ ი მსქნარანიოქიონნეროქ
ხანღეჩრდ: ღრსან, 1992, 438-440:

²³ ანქინ ᦄრადგრენნიომ ᦄნღიონქამღ ღ ამქანღე ანქსი, ᦄნღე ხადქრნსი
ხანარ ღთორე ღ, იოსთი ხადქრნნიომ აქნ რერქიომ ღ ᦄნღიონქამღ არ-
თასანნიოქანრ: (ქანრ.):

²⁴ ᦄან* ღრასიქ-არად: (ქანრ.):

գերել: Ժողովրդի մեծ մասը եկեղեցիների մեջ էր, ինչպես պատշաճ է քրիստոնյաների հավատին: Ոմանք փախան տներն ու այնտեղ ամրացան, ոմանք փախան քարայրները, որ քարտուն էին կոչվում: Եվ ով փրկվեց՝ կամ բերդ մտավ, կամ քարտուն, որովհետև (Անի) արտաքինից երեք կողմից քարափ էր, կամ ժայռ կամ քարայր: Այսպես ձեռք գցեցին քաղաքը: Մեկ բյուր և երկու հազար մարդ եկեղեցիների մեջ, ինչպես ոչխար, սորթեցին, բացի նրանցից, որոնց սպանեցին թաղերում ու փողոցներում: Այսպես վայրագաբար ավերեցին Անին և գերով ու ավարով լի վերադարձան տուն:

Անիի ավերման լուրը հայտնեցին ամիրսպասալար Ջաքարիային ու մսախուրթ-ուխուցես Իվանեին նոր կիրակի օրը Գեգուքում: Լսեցին ու մեծապես տրտմոցին ու նրանց պատեց վիշտը, և չգիտեին ինչ անեն: Նրանց սիրտը կրակի նման այրվում էր: Թագավորն ու նրա բոլոր զորականները վշտով ու զայրությով համակված սկսեցին պատրաստվել կռվի պարսիկների դեմ:

Այնժամ Երկայնաբազուկները ասացին թագավորին. «Մեր մեղքերի համար չարագույն ձևով այսքան քրիստոնյա հոգի սպանվեց վատհավատ սարակիճոսների կողմից: Սակայն ապավինած Աստծու և պատվական խաչի ողորմածությանը, որ թույլ չեն տա սարակիճոսներին լրիվ ոչնչացնել խաչին ապավինածներին, վրեժ լուծենք, պատրաստվենք փոխարենը հատուցելու, և թող նրանց նենգությունը նրանց վրա էլ դառնա: Դու, ով թագավոր, ծանուցիր քո զորականներին, որ պատրաստ լինեն Արդավելի սուլթանի վրա արշավելու: Մենք գնանք Անի և պարսիկներից ում որտեղ գտնենք, որսանք: (Մեծ թվով չենք գնա), այլ փոքր, որովհետև եթե մեծ թվով գնանք, կիմանան և կմտնեն ամրոցները: Փոքրաթիվ զորքով օգնիր ինձ: Երբ նրանց պիղծ պասը գա, պատրաստ եղեք, ինչպես մենք բացատրեցինք»: Թագավորը հավանեց նրանց ասածները: Եվ թագավորը հրամայեց, որ իր զորականները պատրաստ լինեն:

Եվ Երկայնաբազուկները գնացին Անի ու սկսեցին պատրաստվել: Եվ մոտեցավ նրանց պիղծ հավատի պասը: Մարդ ուղարկեցին թագավորի մոտ գորք խնդրելու: Այնժամ հրամայեց մեսխերին, թորեցիներին, թնոզվեցիներին, հերկախերին ու հայերին: Քարթլեցիներին չտարան, որ Արդավիլում եղողները գլխի չընկնեին: Հավաքվեցին Անիում ու շարժվեցին դեպի Արդավիլ: Անցան Գելարքունը²⁵ և իջան Սիսիան, անցան Խուրափրիդի կամուրջը և ուղղվեցին Արդավիլ: Այնպիսի ժամ ընտրեցին, որ երբ լուսանար, կլիներ «ախր», որ է նրանց գատիկը, այդ գիշերը պաշարեցին Արդավիլը: Երբ ձայն տվեց նրանց պիղծ հավատի ձայնարկուն և հաճախեց մուեզիներին կոչը, Երկայնաբազուկները խթանեցին ձիերը, ամեն կողմից ներխուժեցին և առանց կովի ձեռք գցեցին քաղաքը, և իրեն սուլթանին, նրա կանանց ու զավակներին, և սուլթանի ու քաղաքի ողջ հարստությունը: Այնպես լցվեցին անթիվ հարստությամբ, ակով ու մարգարիտով, ոսկով ու արծաթով, ոսկյա ու արծաթյա անոթներով, հագուստով, գորգով ու ամեն տեսակ հարստությամբ այդքան հարստացած քաղաքի, որ պատմելը, իսկապես, դժվար է: Լիացան իերով, ջորիներով, ուղտերով: Նրանց ունեցվածքը նրանց իսկ գրաստի վրա հագիվ բարձելով, բոնեցին ետդարձի ճամփան: Բայց Արդավիլի սուլթանին սպանեցին, նրա կանանց ու զավակներին գերեցին ու բերեցին: Տասներկու հազար ընտիր այր սպանեցին մզկիթների մեջ, ինչպես նրանք արեցին Անիի եկեղեցիներում: Եվ շատ այլ ժողովուրդ ոչնչացրին և այլ շատերին գերի վերցրեցին: Անցան նույն ճանապարհը և այսպես հաղթանակած եկան Անի, մեծապես մխիթարված:

Եկան թագավորաց-թագավորի և արեգակաց-արեգակի և թագուհեաց-թագուհու մոտ, բերելով նվերներ ու արմա-

²⁵ Իմա՝ Գելարքունիք:

ღანნბერი, որով ქაგებეგინ რიორი ნჳაქარინბერინ, ჰინნ' ჳაგა-
ქირინ, & რიორინ, იქბერ ნრა ნიო ღინ:

5. ჟამთააღმწერელი²⁶

გვ. 169. [ჯალაღადდინის] თქმული ესე ყოველთა ეკეთა და აღიდეს დედაწული და ყოველთა სიმდიდრე მათი, და წარმოვიდეს, და მოიწივნეს ადარბადაგანსა კაცი ვითარ ას ორმოცი ათასი. და მოიწივნეს ქუეყანად მხარგრძელთა, რამეთუ ივანე ათაბაგსა ეპყრა დვინი, და ანისი მიეცა ძმისწულისა მისისა შანშესდა, მანდატურთ-უხუცესისათვის. და ესე ხუარაზმელნი მოვიდეს წელსა მესამესა ლაშა-გიორგის მიცვალებითგან ტყუენვად და მოოხრებად ქუეყანათა დვინისა და კერძოთა მისთა. ცნეს რა ივანე ათაბაგმან და ვარამ გაგელმან, მივიდეს მეფესა რუსუდანს წინაშე, მოახსენეს მოსლვა ხუარაზმელთა და თვით დიდისა სულტნისა ჯალაღადდინისა ხოცად და მოსრვად ქრისტიანეთა. ესრეთ უწყალოდ მოსრვიდეს, რომელ არცა თუ დედათა და ჩაუილთა ყრმათა რიდებდეს.

გვ. 171. შემდგომად ორისა წლისა მიიცვალა ივანე ათაბაგი და მთავარ ყვეს ძე მისი ავაგ და უბოძეს მას ამირსპასალარობა.

.. ამისა შემდგომად უდიდესნი ბოროტნი შეიცივიდეს ნათესავსა ქართველთასა, რამეთუ მოახლებულ იყო სრულიადი მოსპოლვა სიმრავლისათვის უსამართლობათა ჩუენთასა. რამეთუ აიბხედრა სულტანმან საქართველოსა შემოსლვად და მეფე-ყოფად თავისა თვისისა, მივიდა და მოაოხრა ყოველი ქუეყანა დვინისი, კუსტისა დვინისასა და ყოველი ანისი, სომხითი, გაგი, ვიდრე განძამდე, შანქორი. უწინარეს ამისა ვარამ გაგელსა, კაცსა გონიერსა და

²⁶ ქც, II, თბ., 1959.

ლაშქრობათა შინა წარჩინებულსა, - ამას აქუნდა შანქორი და მიმდგომნი მისნი ქუეყანანი.

გვ. 178. ესრეთ რა მოაოხრეს ტფილისი, იწყეს რბევად, ტყუენვად, ხოცად და კლვად სომხითისა და კამბეჩიანისა და იორის პირთა, ქართლს და თრიალეთს, ჯავახეთს და არტანს, ზოგი სამცხეს და ტაოს, კარნიფორს და ანისის მიმდგომთა ქუეყანათა.

გვ. 180. ... და დასუეს მეფედ დავით, ძე რუსუდანისი, აკურთხეს ქუთათისს და დაადგეს თავსა მისსა გვირგვინი; დასუეს ტახტსა ზედა სამეფოსა და მიულოცეს მეფობა წესისაებრ და სრულ ყო კათალიკოსმან წესი კურთხევისა.

ხოლო ამიერი ესე სამეფო უცალო იყო ხუარაზმელთაგან, რამეთუ მანდატურთ-უხუცესი შანშე იყო ანისს და ამირსპასალარი ავაგ ბიჯნისს, ვგრეთვე ვარამ გაგელი, პერნი და კახნი, სომხითარნი, ქართველნი, თორელნი, შავშნი, კლარჯელნი, ტაოელნი - ყოველნი სიმაგრეთა შინა ცხოვნდებოდეს, თვითოეული მორჩილებასა შინა მეფისა რუსუდანისსა, და უცალოებისა ძლით ვერ დახუდეს დალოცვასა მეფისა დავითისსა. ...

გვ. 186. ხოლო მო-რა-იქცეს თათარნი ხუარაზმელთა დევნისაგან, მიერ წარვიდეს და მოაოხრეს ქუეყანა ხლათისა და ვალაშკერტისა. და ვერ წინააღუდგა სულტანი ხლათისა, არამედ გამაგრდა ქალაქსა შინა. ხოლო თათარნი წარვიდეს ადარბადაგანს, და ზავნი იქმნეს თავრეველთა შორის და თათართა, და აღიდეს თავრევი და მიმდგომი მისი ქუეყანა. და მეორესა წელსა წარვიდეს ბარდავს, განძას და მულანს, და მიერ იწყეს რბევად და ოხრებად საქართველოსა; იწყეს დარუბანდით აღმომართ, ქუეყანასა შარვაშისასა, და კაბალას, პერეთს, კახეთს, სომხითს, და ქუეყანასა არშაკუნიანთასა დვინს და ანისსა. ხოლო ვინათგან მეზობლობით მოეახლებოდეს ქუეყანასა საქართველოსასა, უდიდესნი და უბოროტესნი ზემოხსენებულთა მათ განსაცდელთა მსგავსთაგან უმეტესცა მძვინვარენი განსაცდელნი აღიძვროდეს

საქართველოსა საზღვართა, უკუთურებისათვის მკვიდრთა ქართლისათა, ...

გვ. 187. ხოლო ვითარ ცნა მეფემან რუსუდან მოახლება თათართა, დაუტყვა ტფილისი და წარვიდა ქუთათისს, და ტფილისის [მცველად დაუტყვა] მუხას-ქე, და ამცნო, რომელ უკუეთუ დმანისამდე მოვიდენ თათარნი, რომელ მოწუას ტფილისი თვინიერ ნიტისა [პალატისა?] და ისანთა, რომელ არღარა იპყრან სახლად ვითარ ხუარა ზმელთა.

... ხოლო ნოინნი ესე ზემოხსენებულნი შემოვიდეს ქართლს, თრიალეთს, სომხითს, ჯავახეთს, სამცხეს, შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს, კოლას, არტანს, ანისს, და მოეფინეს მსგავსად მკალთა ოხრებად და ხოცად, და არსად იყო ღხინება, უწყალოდ მოისრეოდა ყოველი ესე ქუეყანა. მანდატურთ-უხუცესი შანშე შეივლტოდა ქუეყანად აჭარისა, და ამირსპასალარი ავაგ შევიდა ციხესა კაენისასა, და ვარამ გაგელი შეივლტოდა ქუთათისს, და ეგრეთვე პერნი, კახნი, სომხითარ-ქართლელნი, მესხნი, ტაოელნი, თორელ-არტან-კოლაელნი, ყოველნი ივლტოდეს ციხეთა და მთათა, ტყუთა და სიმაგრეთა კაეკასიანთასა და მთიულეთსა.

გვ. 189. ... ამათ რა ბოროტთა ხედვიდა ამირსპასალარი ავაგ, ქე ივანე ათაბაგისა, წარმოავლინა მოციქული ბარდავს, სადა დაებანაკათ ზემოხსენებულთა მათ მთავართა, რომელთა ზამთრის აქუნდა საყოფელად ბარდავი და ზაფხულის-გელაქუნისა მთანი და არარატისანი, რამეთუ მაშინ აულო ანისი ჩარმადანს; ამათ წარმოუვლინა ავაგ მოციქული ზავისა თხოვად და თქუა მათ წინაშე მისღვა, ხიღვა, და მსახურება და ხარაჯის მიცემა და დადება ქუეყანასა მისისა, და ითხოვა ფიცი და სიმტკიცე. ხოლო მათ გაიხარეს და სიხარულით შეიწყნარეს მოციქული ავაგისი და ფიცთა მიერ მტკიცეთა გულსავსე ყვეს. ...

ვითარ დამშვიდნა ქუეყანა ავაგისი და ცან შანშე მანდატურთ-უხუცესმან ზავი ავაგისი და თათართა, უენებელად დაცვა ინება ქუეყანისა, დაცვა ზავითა მყოფელი, და ავაგსცა მიუმცნო, უკეთუ მიუმცნოს და მივიდეს ხილვად თათართა. მისნი მცნობელნი თათარნი სიხარულით შეიწყნარებდეს, რომლისათვის მიუმცნეს მითვე ოქროსა საფიცრითა მტკიცე ფიცი უენებლობისა. და წარვიდა შანშეცა და იხილნა იგინი, რომელთა შანშესცა ფრიადი პატივი უყვეს, და ანისი და მათ მიერ წაღებული მისი ქუეყანა ყოველი მისცნეს, და მცველნი დაუდგინ ქუეყანასა შინა.

გვ. 212-213 ამათ ქამთა შინა სხუანიცა ბოროტნი აღმოსცენდეს. ვითარ ცნეს თურქთა შამს მყოფთა უმეფობა ქართველთა, და ლაშქართა საქართველოსათა აღმუთს წარსლვა თათართა თანა და უცალობა ქართველთა, შეკრბა სიმრავლე ფრიადი, კაცი ვითარ სამოცი ათასი, რომელთა მთავრად და პატრონად ჰყვა კაცი ვინმე სახელოვანი, სახელით ყარახან, და გამომართნეს ოხრებად საქართველოსა, და მოიწივნეს ქუეყანასა ვალაშაკერტისასა, რომელი მას ქამსა ოდენ აღელო შანშეს, და იწყეს ოხრებად საქართველოსა და ვალაშაკერტისა, და რახსს იქით ქუეყანათა ვიდრე სურმანადმდე, რომელი იგიცა ოდენ დაეპყრა შანშეს მანდატურთ-უხუცესსა. ამან ვითარ იხილა ოხრება ქუეყანათა მათ, მოუწოდა სპათა თვისთა და ავაგ ათაბაგისთა, და შეკრბეს მხედარი ვითარ ოცდაათი ათასი.

განვლეს რახსი, მივიდეს ვალაშაკერტს, სადა-იგი დაებანაკა ყარახანს. ხოლო ვითარ მიეახლნეს, დააწყუეს რაზმი და მიეტევნეს ერთმანერთსა.

ხოლო შანშე უპირატეს ყოველთასა მიეტევა, რომელმან პოროლითა განგურიმა თურქი ერთი სახელოვანი. იქმნა ომი ძლიერი, და მოსწყდა სიმრავლე ურიცხვი სპათაგან თურქთასა, ხოლო სპანი შანშესნი კეთილად დაცულ იყვნეს შეწევნითა ძელისა ჭეშმარიტისათა, რომლისა მიმართ მინდობილ იყო. და

ვითარ შენივთდა ომი, იძლია ყარახან, იგი და სპა მისი იელტოდეს, და დევნა უყვეს ვიდრე ხლათამდე, მოსრეს და ტყუე ყვეს სიმრავლე ურიცხვი, და აისავსნეს ცხენითა, ჯორითა და აქლემითა, კარვითა და ხარგითა, და ალაფითა ურიცხვითა. ესრეთ სახელოვანი და გამარჯვებული მივიდა ანისს, სახლსა და ტახტსა მისსა.

გვ. 215-216. ამათ შფოთთა შეკრბეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი კოხტას თავსა, იმერნი და ამერნი: ეგარსლანი, ცოტნე დადიანი, ვარამ გაგელი, ყუარყუარე, კუპარი შოთა, თორღაი, ერ-კახნი, ქართველნი, თორელ-გამრეკელი, სარგის თმოგუელი, მესხნი და ტაოელნი. და ყოველნი იტყოდეს: “რა ვყოთ? არღარა არს ნათესავი ქართველთა მეფეთა, რათა წინამძღუარ გუექმნას და ვბრძოდით თათართა, და ჩუენ ერთი-ერთისაგან განდგომილ ვართ, ვერ წინააღუდგებით თათართა. და იგინი ბოროტად გუაჭირებენ ესეოდენ, რომელ ყოველთა წელთა აღმუთს წარვალთ ჭირთა და ყოველთა ღუაწლთა შემთხუეად. არა არს ღონე, დაღათუ უმეფო ვართ, არამედ შევეკრებთ ყოველნი, და ვბრძოდით თათართა”. აამტკიცეს ომი, და დადევს პაემანი ქართლს შეკრებისა და განიკარნეს. უშორეს მყოფნი აფხაზნი, დადიანი ცოტნე და ბედიანი, კაცი კეთილი და სრული საღმრთოთა და საკაცობოთა, და რაჭის ერისთავი, ესენი ყოველნი წარვიდეს კაზმად. ვითარ ესმა თათართა ერთგან შეკრება ქართველთა, წარმოვიდეს ბიჩუ და ანგურკ და მივიდეს კოხტას თავსა, დახუდეს ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი. ღაშქარი გაყრილ იყო, და ვერღარა წინააღუდგეს და წარასხეს ქუეყანასა ანისისასა, ადგილსა, რომელსა ეწოდების შირაკავანი. ხოლო ვითარ მიიწივნეს ჩარმაღან ნონის წინაშე, რქუა: “რა არს შეკრება თქუენი, უკეთუ არა იქმთ განდგომილებასა?”. ხოლო მთავარნი მიუგებდეს: “არა განდგომად შევეკრბით, არამედ რათა განვაგოთ საქმე თქუენი და ხარკი განვიჩინოთ”, რომელსა-იგი // უწოდეს ხარაჯად. ესე რა ესმა, არა სრულიად ირწმუნა, და ბრძანა

განძრცვა ყოველთა, მხართა შეკრვა ყოველთა, სიცხესა შინა შიშველთა მოედანთა ზედა დასხდომა, და ყოველთა დღეთა ჰკითხვიდის მიზეზსა შეკრებისასა, და უკეთუ არა აღიარონ ჭეშმარიტი, სიკუდილსა მისცენ ყოველნი ესე ზემოხსენებულნი მთავარნი. ხოლო ივინი დაამტკიცებდეს, "რათა განვაჩინოთ ხარაჯა". და ამას ჰყოფდეს მრავალ დღე, რამეთუ არა არწმუნებდეს.

და ვითარ მოეახლა პაემანი, მივიდა დადიანიცა ცოტნე, ლაშქრითა, მათდა აღვილსა, რომელ არს რკინის-ჯვარი, შორის სამცხისა და ლაღოსა, და ვითარ აუწყეს წარსხმა ყოველთა მთავართა საქართველოსათა ანისად, და შეკრებულთა ყოფა სატანჯველთა შინა ბორატთა ვითარ ესმა, მწუხარე იქმნა უზომოდ, და თვისად სიკუდილად და სირცხვილად შურაცხა საქმე იგი. და წარავლინა ლაშქარი თვისი, და ორითა კაცითა წარვიდა ანისად, დამღები სულისა თვისისა და აღმსარებელი მცნებისა უფლისასა, რომელსა იტყვის: "უფროს ამისსა სიყვარული არა არს, რათა დადვას კაცმან სული თვისი მოყუსისა თვისისათვის", რომელ ყო პატიოსანმანცა ამან კაცმან ცოტნე სათნოება მაღალი და განსათქმელი, საქმე საყვირველი და ყოვლისა ქებისა ღირსი. განვლო სამცხე და ჯავახეთი და მივიდა ანისსა.

რამეთუ ქალაქად შესრულ იყვნეს ნოინნი, და ესე წარჩინებულნი, მოედანსა შინა დაკრულნი მხრითა, შიშველნი მსხდომარე იყვნეს. ვითარ იხილნა ცოტნე წარჩინებულნი, ესრეთ უპატიოდ მსხდომარენი და სიკუდილად განწირულნი, გარდახდა ჰუნისაგან, და დააბნია სამოსელი თვისი, განშიშულდა, და შეიკრნა მხარნი, და დაჯდა წარჩინებულთა თანა. და ვითარ იხილეს თათართა, განკვირდეს და მსწრაფლ აუწყეს ნოინთა, ვითარმედ: "ცოტნე დადიანი მოვიდა ორითა კაცითა, და განიძარცვა სამოსელი თვისი, და შეკრული დაჯდა ქართველთა თანა". რამეთუ კეთილად მეცნიერნი იყვნეს ცოტნესი, რომლისათვის განკვირდეს თათარნი, და

წინაშე მათსა მიუწოდეს, და კითხვიდეს მიზეზსა მუნ მისთვისა მისისასა.

ხოლო იგი ეტყოდა, ვითარმედ: “ჩუენ ყოველნი ამაღ შვეიკრიბენით, რათა განვაგოთ ხარაჯა თქვენი და ბრძანება თქვენი აღვასრულოთ,- ესე იყო შეკრება ჩუენი. აწ თქუენ ძვირის-მოქმედთა თანა შეგურაცხენით, და მე ამის ძლით მოვედ წინაშე თქუენსა, რათა გამოეკითხოთ, და უკეთუ ღირსი რამე სიკუდილისა უქმნიეს, მეცა მათ თანა მოვკუდე; რამეთუ თვინიერ ჩემსა არარა უქმნიეს; უკეთუ ცხოვნდენ, მათ თანა ვიყო. და ვითარ ესმა ესე ცოტნესგან ნოინთა, განკვირდეს სათნოებისათვის მისისა და თქუეს: “ვინათგან ნათესაენი ქართველთანი ესოდენ კეთილ არიან, და არა განცრუვდებიან, რომელ აფხაზეთით მოვიდა კაცი, რათა დადვას სული თვისი მოყუარეთათვის, და არა განცრუვნეს, ესრეთ განწირა თავი თვისი სიკუდიდ,- არა არს სიცრუე მათ შინა, და ამის ძლით უბრალოდ ეპოვებთ. ამისთვის განუტვოთ ყოველნი”. ღქუეს ცოტნეს: განდგომილება ვგონეთ თქუენ ქართველთა, და აწ ვინათგან ჰყავ სათნოება კეთილი, ყოველთა ქართველთა შენ მოგანიჭებთ, და შენდა მონდობილ ვართ”. ა განუშენეს ყოველნი ესე წარჩინებულნი, და განიყვნეს მთავარნი საქართველოსანი, და წინააღმდეგომ იქმნეს ურთიერთას. . . .

ძამანასკაქი²⁷

ლხ 59 [ხოიასანი სოცხანი შალაქიქიქი] სოინ ჯოხედი
ქოიქი ხაქანმეხინ, ქხეგიქი გხეიასოანნი იო ქიხნე იო
ხარსოიქოინი, იოლოქიქი ხსანი ხასანი სოიქათასკანი ჯოიქ
ხარქოიქ ქათასოინ ხადარ მარქ: შაქ ხასანი ხექაქანარ-

²⁷ ქრან ძამანასკაქოიქოინ /1207-1318/, ქარქანმოიქოინი ხინ ქრან-
გხეხნიქი, ათაქარანნი ს ბანოქაქოიქოინმხედი ოიქოიქი სოიქაქ-
ქანი, ხესანი, ჯსს ჯს ხრათ., 1971:

զուկների երկրին, որովհետև Դվինը պատկանում էր Իվանե արաբեկին, իսկ Անին տվել էր իր եղբորորդի մանդաթուրք-ուխուցես Շանշեին: Այս խորեզմացիք եկան Լաշա-Գեորգիի մահվան երրորդ տարին՝ գերելու և ավերելու Դվինն ու նրա շրջակա երկրները²⁸: Երբ ինացան Իվանե արաբեկն ու Վահրամ Գազեցին, գնացին քազուի Ռուսուդանի մոտ, տեղեկացրին խորեզմացիների և անծանր սեծն սուլթան Ջալալեդդինի գալը՝ կոտորելու և ջնջելու քրիստոնյաներին: Այնքան անողորմ էին կոտորում, որ չէին խնայում նույնիսկ կանանց և զրկանոց մանուկներին:

Էջ 62. Երկու տարուց հետո վախճանվեց Իվանե արաբեկը, իշխան կարգեցին նրա որդի Ավագին և ամիրսպասալարություն շնորհեցին: ...Արշավեց սուլթանը՝ Վրաստան մտնելու և ինքը քազավոր դառնալու: Գնաց և ավերեց Դվինի ամբողջ երկիրը, Դվինի քուստը, ողջ Անին, Սոմխիթը, Գազը՝ մինչև Գանձակ, Շամքորը: Մինչ այդ Շամքորն ու մերձակա երկրները պատկանում էին Վահրամ Գազեցուն՝ խելամիտ ու արշավանքներում նշանավոր մարդուն:

Էջ 66. Թվոյիսն այսպես ավերելուց հետո [Ջալալեդդինի զորքերը] սկսեցին ասպատակել, գերել, բնաջնջել ու կոտորել Սոմխիթն ու Կամբեչխանը, Իորի եզերքը, Քարթլն ու Թոեդքը, Ջավախքը, Արտահանը, Սամցխեի ու Տայքի մի մասը, Կարնիփորն ու Անիի շրջակա երկրները:

Էջ 68 ... Ռուսուդանի որդի Դավթին քազավոր կարգեցին: Քուրաքիսում օժեցին ու քազ դրին նրա գլխին, նստեցրին քազավորական գահին և կարգի համաձայն շնորհավորեցին քազավորությունը: Կաթողիկոսը օժման պաշտոն կատարեց:

Մինչդեռ այսկողմյան քազավորությունը չէր մասնակցում /օժմանը/ խորեզմացիների /պատճառով/, քանի որ մանդաթուրք-ուխուցես Շանշեն Անիում էր, իսկ ամիրսպասալար Ավագը՝ Բջնիում, իսկ Վահրամ Գազեցին, հերացիք, կախեցիք, սոմխիթացիք, քարթլցիք, թորեցիք, շավշեցիք, կղարջեցիք, տայեցիք՝

²⁸ Իմա՝ 1225 թ.:

բոլորն իրենց ամրոցներում էին պատսպարվել, յուրաքանչյուրը հնազանդ Ռուսուդանի քազավորությանը և զբաղվածության պատճառով չկարողացան մասնակցել Դավիթ քազավորի [օծման] հանդիսությանը:...

Էջ 72. Երբ քաթարները վերադարձան խորեզմացիներին հետապնդելուց, այնտեղից գնացին ու ավերեցին Խլաթի և Վաղարշակերտի երկրները: Խլաթի սուլթանը չկարողացավ դիմադրել, այլ ամրացավ քաղաքի ներսում: Թաթարները գնացին Ատրպատական, հաշտություն կայացավ նրանց և թավրիզցիների միջև: Գրավեցին Թավրիզն ու շրջակա երկիրը: Երկրորդ տարին գնացին Պարտավ, Գանձակ և Մուղան և այնտեղից սկսեցին Վրաստանի ասպատակումն ու ավերումը. սկսեցին Դերբենդից ստորև՝ Շիրվանշահի երկիրը, Կապադակը /Կաբալա/, Հերքը, Կախքը, Սոմխիթն ու Արշակունյաց երկիրը՝ Դվինն ու Անին: Քանի որ հարևանությամբ /ընդհուպ/ մոտեցան Վրաստանին, այդ մեծագույն չարագործները վերոհիշյալ դժբախտություններից ավելի ծանր փորձություններ սպառնացին Վրաստանի սահմաններին՝ Քարքլիի բնակիչների վատագործությունների պատճառով:...

Էջ 73. Թաթարների մոտենալն իմանալով, Ռուսուդան քազուհին թողեց Թփղիսը և գնաց Քուրաքիս, իսկ Թփղիսը [պաշտպանելու թողեց] Մուխայորդուն (մուխաս-ձեին) և պատվիրեց, որ եթե քաթարները մինչև Դմանիս կհասնեն, թող հրդեհի Թփղիսը, բացառությամբ [քազավորական] պալատի և Իսանիի, որպեսզի խորեզմացիների նման (քաթարները ևս) այն իբրև բնակատեղի չօգտագործեն: ...

Վերոհիշյալ նոյնները մտան Քարքլի, Թոնդը, Սոմխիթ, Չավախք, Սանցխե, Շավշք, Կղարջք, Տայք, Կողա, Արտահան, Անի և մորեխի պես ավերելու ու կոտորելու տարածվեցին: Ոչ մի տեղ [այլևս] չկար խրախճանք, այս ամբողջ երկիրը անխղճորեն ոչընչացվում էր: Մանդաթուրք-ուխուցես Շանշեն փախավ, պատսպարվեց Աճարների երկրում: Իսկ ամիրսպասալար Ավազը մտավ Կայենի բերդը, Վահրամ Գազեցին ապաստանեց Քուրաքիսում: Այդպես նաև հերացիք, կախեցիք, սոմխիթացի-քարթլեցիք, մեսխերը, տայեցիք, թրեցի-արտահան-կողացիք՝ բոլորը ներվակ-

վեցին բերդերում ու լեռներում, Կովկասյան լեռների] անտառներում և ամրություններում ու Մթիուլներում:

Էջ 74 Երբ այս չարագործությունները տեսավ Իվանն աքաբեկի որդի Ավագ ամիրսպասալարը, դեսպաններ ուղարկեց Պարտավ, ուր բնակվել էին վերոհիշյալ իշխանները, որոնք (նոյինները) ձմեռը Պարտավում էին անցկացնում, ամառը՝ Գեղարքունյաց և Արարատյան լեռներում, քանի որ Չարմադանն այն ժամանակ վերցրել էր Անին: Ավագը սրանց մոտ հաշտություն խնդրող դեսպաններ ուղարկեց, խոստացավ նրանց մոտ գնալ, տեսակցել, ծառայել և հարկ վճարել՝ ի խնայումն իր երկրի, երդում ու հավաստում պահանջեց: Իսկ նրանք ուրախացան և սիրով ընդունեցին Ավագի դեսպանին, հաստատուն երդամք գոհացրին:

Խաղաղվեց Ավագի երկիրը, և երբ Շանշե մանդաթուրք-ուխուցեսն իմացավ Ավագի ու քաթարների հաշտությունը, ցանկացավ անվնաս պահել [իր] երկիրը՝ հաշտությամբ ապահով, և հաղորդեց Ավագին, որպեսզի տեղեկացնի, և [ինքը] գնա քաթարներին տեսության: Սրան տեղեկացած քաթարները ուրախությամբ համաձայնեցին և դրա համար էլ նույն ոսկե երդմնագրով հաստատապես ապահովություն հավաստեցին: Շանշեն ևս գնաց և տեսավ նրանց, որոնք Շանշեին նույնպես հույժ պատիվ տվեցին և Անին ու իրենց կողմից վերցրած նրա երկիրն ամրոջությամբ վերադարձրին, ապա պաշտպաններ նշանակեցին երկրի ներսում:

Էջ 91. Այս ընթացքում այլ չարագործներ ևս հայտնվեցին: Երբ Սիրիայում (Շամ) բնակվող թուրքերը իմացան վրացիների քազավորագուրկ լինելը, վրաց զորքի Ալմութ գնալը քաթարների հետ ու վրաց զբաղվածությունը, հույժ բազում ժողովվեցին, շուրջ վաքսուն հազար մարդ, որոնց իշխանն ու տերը ոճն Ղարախան անունով նշանավոր մարդ էր, և ուղևորվեցին Վրաստանն ավերելու: Եկան հասան Վաղարշակերտի (Վալաշկերտ) երկրին, որ այդ ժամանակ էր միայն վերցրել Շանշեն, և սկսեցին ավերել Վրաստանն ու Վաղարշակերտը, Արաքսից այնկողմ երկրները մինչև Մուրման, որ նույնպես նոր էր գրավել Շանշե մանդաթուրք-ուխուցեսը: Երբ տեսավ նա (Շանշեն) այդ երկրների ավերումը, կանչեց իր ու Ավագ աքաբեկի գորքերին, շուրջ երեսուն հազար

զինվոր հավաքվեցին: Անցան Արաքսը, գնացին Վաղարշակերտ, ուր բանակել էր Ղարախանը: Երբ մոտեցան միմյանց, ի մարտ տեղեկագրվեցին և հարձակվեցին միմյանց վրա:

Շանշեն ամենից առաջ հարձակվեց և նիզակով խոցեց մինչանավոր բուրբի: Ուժգին ճակատամարտ կայացավ, և բուրբերի բանակից անթիվ բազմությանը կոտորվեցին, մինչդեռ Շանշեի զորքերը կենարար փայտի (խաչի) օգնությանը, որին և ապավինել էին, լավ պահպանվեցին: Երբ մարտը բորբոքվեց՝ պարտվեց Ղարախանը, և ինքն ու իր զորքերը փախան: [Վրացիք] հետապնդեցին մինչև Խլաք, ոչնչացրին ու անթիվ բազում զերեցին, լիացան ձիերով, ջորիներով, ուղտերով, վրաններով, ինչքով ու անթիվ ավարով: Այսպես հռչակված ու հաղթանակած [Շանշեն] գնաց Անի՝ իր տունն ու արողը:

Էջ 93 - 94 Այս խառնաշփոթությունների մեջ էր [երկիրը], երբ Կոխտասբավի (Կոխտայի ծայր) հավաքվեցին Վրաստանի այսկողմյան և այնկողմյան իշխանները. Եգարսլանը, Յոտնե Դադիանին, Վահրամ Գագեցին, Ղվարդվարեն, ՇոթաԿուպարը, Թորդան, հեր-կախեցիք, քարթլեցիք, Թորեկի Գամրեկելը, Սարգիս Թմոզվեցին, մեսխերն ու տայեցիք: Բոլորը հարցնում էին. «Ի՞նչ անենք, այլևս վրաց թագավորազն չկա, որպեսզի առաջնորդի մեզ և կռվենք թաթարների դեմ, իսկ մենք անմարան ենք, չենք կարողանա դիմադրել թաթարներին: Իսկ նրանք այնքան չարաբար են պատուհասում մեզ, որ ամեն տարի Ալմուք ենք գնում՝ ամենայն դժվարություններ ու վտանգ կրելու: Ծար չկա. թեկուզ թագավորագուրկ՝ միավորվենք բոլորս և կռվենք թաթարների դեմ»: Որոշեցին պատերազմել, Քարթլիում հավաքվելու պայման հաստատեցին և բաժանվեցին: Հեռացան այնտեղ գտնվող ափսազները, Յոտնե Դադիանին՝ անձն բարի և կատարյալ՝ աստվածային ու մարդկային [զործերում], [ինչպես] և Ռանի էրիսբավը: Սրանք բոլորը գնացին պատրաստվելու: Երբ թաթարները իմացան վրացիների ի մի գումարվելը, եկան Բիչոն ու Անգուրզը, հասան Կոխտասբավի (Կոխտայի ծայր) և հանդիպեցին վրաց բոլոր ավագանիներին: Չորքը ցրված էր, և այլևս չկարողացան դիմադրել, [կալանավորված] տարան Անիի երկիր՝ Շիրակավան կոչվող վայրը: Երբ հա-

սան Չարմաղան նոյինի մոտ, հարցրեց. «Ի՞նչ է նշանակում ձեր գումարվելը, եթե ըմբոստացում չեք պատրաստում»: Մինչ իշխանները պատասխանեցին. «Ոչ ի ըմբոստացում գումարվեցինք, այլ որպեսզի ձեր գործը կարգավորենք և հարկ նշանակենք ձեզ վճարելու», որին նրանք խարաջ էին կոչում: Այս լսելով, ամենևին չհավատաց, հրամայեց մերկացնել բոլորին, բոլորի քեները կապել, շոգին մերկացած հրապարակում նստեցնել: Ամեն օր թող հարցաքննեն նրանց գումարման նպատակը, իսկ եթե չխոստովանեն ճշմարիտը, վերոհիշյալ բոլոր իշխաններին մահվան հանձնել: Իսկ նրանք պնդում էին. «Որպեսզի հարկ հավաքենք»: Այս վիճակում շատ օրեր մնացին, որովհետև չէր հավատում:

/94/ Երբ պայմանի ժամը մերձեցավ, Յոտնե Դադիանը քանակով գնաց Սամցխեի ու Դադոյի միջև գտնվող Ռկինիսուվարի կոչվող տեղը: Երբ հայտնեցին վրաց բոլոր իշխաններին Անի քշելը և գումարվածների՝ չար տանջանքների մեջ գտնվելը, անչափ տխրեց և իրեն մահ ու ամոթ համարեց այդ գործը: Չորքը [ետ] ուղարկեց և ինքը երկու մարդկանցով գնաց Անի, իր հոգին [այլոց փրկության ի սպաս], տիրոջ պատվիրանը խոստովանելով, որ ասում է. «Մեծ ևս քան զայս սէր ոչ որ ունիցի, եթէ զանձն իւր դիցէ ի վերայ բարեկամաց իւրոց»²⁹, ինչպես և կատարեց պատվավոր անձն Յոտնեն, հույժ արժանավորն ու անվանին, հրաշալի և անեմայն գովասանքի արժանի արարք: Անցավ Սամցխեն ու Ջավախքը և գնաց Անի:

Նոյինները քաղաք էին մտել, իսկ ավագանիք՝ կապկպված ու մերկ նստեցված էին հրապարակում: Երբ Յոտնեն տեսավ ավագանիներին այսպես անարգված ու մահվան մատնված, ցած ընկավ նժույգից, քրքրեց իր զգեստը, մերկացավ, կապել տվեց քեները և նստեց ավագանիների հետ: Այս տեսած թաթարները զարմացան և անմիջապես հայտնեցին նոյիններին, թե «երկու մարդկանց հետ եկավ Յոտնե Դադիանին, հանեց զզգեստը, ձեռնակապ նստեց վրացիների մոտ»: Քանի որ լավ էին ճանաչում Յոտնեին,

²⁹ Յովհ., ԺԵ, 13:

ուստի զարմացան թաթարները: Կանչեցին իրենց մոտ և հարցրին նրա՝ այնտեղ նստելու պատճառը:

Իսկ նա ասում էր. «Մենք բոլորս հավաքվել էինք, որպեսզի ձեզ վճարելիք հարկը կարգավորենք և ձեր հրամանը կատարենք,- այս էր մեր գումարման [նպատակը]: Արդ, դուք որպես հանցագործ համարեցիք մեզ: Ես այն դրդմամբ եմ եկել ձեր առաջ, որպեսզի հարցաքննեք և եթե որևէ անարժան բան եմ արել, ես էլ նրանց հետ մեռնեմ, որովհետև առանց ինձ ուրիշ ոչինչ չեմ արել. եթե ապրեմ՝ նրանց հետ կլինեմ»: Տոտնեից այսպես լսելով, մոյինները զարմացան նրա արժանավորությամբ և ասացին. «Քանի որ վրաց ազգը այդքան ազնիվ է, և չեմ խաբույմ մեզ, որովհետև Ափխազքից մարդը եկել է՝ իր հոգին բարեկամներին ի սպաս դնելու, չի կեղծում ու գլուխն իր ի մահ է դրել, [հետևաբար] չկա կեղ- /Նջ 95/ ծավորություն նրանց մեջ, այդ պատճառով էլ անմեղ ենք համարում: Ուստի արձակենք բոլորին»: ...Արձակեցին բոլոր ավազանիներին: Բաժանվեցին վրաց իշխանները և [նորից] հակառակվեցին միմյանց:

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՏԱՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ուղեգրություն Ուիլյամ Ռուրբուրքի /1253-1255/³⁰

Էջ 23 - ...Փետրվարի 2-ին /1255/ ես գտնվում էի Aini /Անի/ կոչված քաղաքում, որ պատկանում է Շահնշահին, եւ որի դիրքը շատ զորավոր է. այնտեղ կան հայերի հազար եկեղեցիներ եւ արաբական երկու սինագոգներ /մզկիթներ/: Թաթարներն այնտեղ դրած են մի հարկավաք /bailiff/: Այնտեղ ինձ եկան հինգ քարոզիչ եղբայրներ: Նրանցից չորսը եկել էին Ֆրանսիայի Պրովանսից, եւ հինգերորդը նրանց միացած էր Սուրիայում, եւ նրանք միայն մի հիվանդոտ ծանա ունեին, որ գիտեր թուրքերեն եւ մի քիչ էլ ֆրանսերեն, եւ նրանք նամակներ ունեին տեր Պապից ուղղված Սարդաղին, Մանկու խանին եւ Բուրիին, նման նրանց որ դուք տվել էիք ինձ, պահանջելով որ նրանք արտոնվեն մնալու իր երկրի մեջ եւ քարոզելու աստծո խոսքը եւ այլն:

Ուղեգրություն Ռույ Գոնցալես Կլավիխոյի /1403-1406/³¹

Էջ 139 - ...Այս Մեծ Հայաստանի երկրում նախապես եղել է մի նշանավոր ու հզոր թագավոր, ամբողջ երկրի իշխանը, որ իր մահվան ժամանակ թողել էր երեք որդի, եւ իր կտակով նա Հայաստանը բաժանել էր երեքի միջեւ այս եղանակով. - իր ավագ որդուն նա թողել էր այս Ալաշկերտ քաղաքը, շրջակա երկիրներով, իր երկրորդ որդուն նա թողել էր Անի քաղաքը, իր նահանգովը, եւ իր երրորդ որդուն՝ Էրզրումը: Այս վերոհիշյալ քաղաքները Հայաստանի երեք գլխավոր քաղաքներն էին: Ավագ որդին տեսնելով որ ինք տիրացել է Ալաշկերտին, երկրի ամենագորավոր տեղին, փորձեց զրկել

³⁰ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ. - ԺԶ. դար, /1253-1582/, Եր., 1932:

³¹ Նույն տեղում:

իր երկու եղբայրներին իրենց ժառանգությունից եւ կոխվ սկսավ երեքի միջեւ: Պատերազմը վատթարանալով, յուրաքանչյուր կողմը դաշնակիցներ փնտոեց իր հակառակորդի դեմ, եւ այն եղբայրը, որ Էրզրումի իշխանն էր, հրավիրեց անօրեն իսլամ ժողովրդին, այսինքն այն թուրքմեններին /որոնց մասին հաճախ հիշատակվել է/: Հետո, Անիի իշխանն օգնություն ստանալու համար միացավ Էրզրումին եւ երկուքը միասին հարձակվեցին իրենց ավագ եղբոր, Ալաշկերտի իշխանի վրա, յուրաքանչյուրն ունենալով իրենց հետ թուրքմեն դաշնակիցները: Տեսնելով եւ վախենալով այս թուրքմեններից, Ալաշկերտի իշխանը, օտար օգնություն ստանալու համար՝ հրավիրեց իր դրացի իսլամ ժողովրդին՝ այսինքն սահմանի թուրքերին: Սակայն, այս թուրքերը խոսք մեկ էին արել վերոհիշյալ թուրքմենների հետ, որոնք մյուս երկու եղբայրների դաշնակիցներն էին եւ որոշել էին գրավել այդ Ալաշկերտ քաղաքը, սպանելով նրա իշխանին եւ վերածելով այն ավերակի: Այս անելուց հետո, նրանք սպանեցին մյուս երկու եղբայրներին, քարուքանդ անելով նրանց Անի ու Էրզրում քաղաքները եւ շրջակա երկիրները: Այսպես էր որ իսլամները եկել եւ գրավել էին ամբողջ Հայաստանը, որովհետեւ երբ նրանք տիրապետել էին քաղաքներին, մահացրել էին մեծավ մասամբ քրիստոնյա հայերին, որոնք բնիկներն էին, եւ նրանցից հետո նրանց տեղերը գրավել են:

Էջ 140 – 141. Այսպես երբ մենք եկանք Ալաշկերտ, ստույգ տեղեկություն ստացանք, թե թուրքմեն Կարա Յուսուֆը ինքը եւ իր ամբողջ հրոսակները նույն այդ ճանապարհի վրա էին, որ մենք առաջադրած էինք անցնելու, ուրեմն մենք վերստին փոխեցինք մեր ծրագիրը եւ որոշեցինք ետ դառնալ, եւ երթալ ուղիղ դեպի Անի, եւ քախտավոր էինք մենք որ այդպես արինք: Այս մտադրությամբ թողնելով Ալաշկերտը, մենք ճանապարհորդեցինք չորս օր ու չորս գիշեր անբնակ, ամայի մի շրջանից, եւ վերջապես շարաթ օրը սեպտեմբերի 5-ին ապահով կերպով հասանք Անի քաղաքը: Ապա հաջորդ երկուշաբթի գնացինք վերեւ, Անիի բերդը, մեր հարգանքները

մատուցելու կառավարչին: Նա որդին էր այն Չաղաթայ ազնվականի /որի մասին հիշատակած ենք մեր առաջին ճամբորդության մեջ/, եւ որ կոչվում էր Դուլադայ Բեկ /Duladaya Beg/, որին Թիմուրը վստահած էր /Ավնիկի/ հողամասի իշխանությունը, երբ նա գրավել էր /Վրաստանը եւ Հայաստանը/: Անիի ներկա կառավարիչը, Դուլադայ Բեկի որդին, այստեղ էր մնում, որպէս իր հոր տեղակալ, եւ ներկայանալով նրան, մենք որպէս նվեր մատուցինք մի պատմութեան /ոսկյա դիպակ/, ինչպէս սովորություն է անել, բացատրեցինք նրան այն դժվար կացությունը, որի մեջ մենք գտնվում էինք: ...Անիի բերդը շատ զորավոր մի վայր էր, մի բարձունքի վրա, շրջապատված երեք համակենդրոն պարիսպով, զորավորապէս կառուցված: Բերդի գավթում առատ ջրի մի աղբյուր կար, եւ պաշտպանության համար՝ առատ պաշար ու բոլոր միջոցները լավ հայթհայթված էին:

Ուրեմն, սեպտեմբերի 8-ին, երեքշաբթի թողինք Անին, առաջնորդությամբ մի Չաղաթայ /թաթարի/, որին կառավարիչը հանձնարարել էր՝ ապահով կերպով մեզ տանելու Վրաստանի սահմաններից /դուրս/, եւ այս առաջադրությամբ թողինք Արգինջան տանող ուղիդ ճանապարհը, որ գնում է ձախ կողմից, եւ որի մի մասը մենք անցել էինք մեր /Մախորդ/ ճանապարհորդության: Այդ գիշերը մենք օթևանեցինք մի գյուղում, որ պատկանում էր Անիի կառավարչին, եւ հաջորդ օրը արշալույսին մենք սկսանք բարձրանալ մի ցից լեռ, անցանք մի կատարից եւ մյուս կողմում եկանք մի ամրոց, որ կառուցված էր մի բարձր ժայռի վրա, որի անունը Թարթում էր: Շատ նշանավոր մի տեղ է այս, որովհետեւ Թիմուրը պաշարել էր այն, գրավել եւ իր հարկը պարտադրել էր, թեւ նա գտնվում է Վրաստանի սահմանագլխում: Անցնելով այս ամրոցից, մենք առաջ անցանք եւ գիշերեցինք մի գյուղում...

«[Մաղազ] բերդի կողքով հոսում է Արփա-չայը: Այս գետը հոսելով Վրաստանից, անցնում է այստեղից և Թեքելի գյուղի մոտ խառնվում է Արագին: Այս Մաղազբերդը սահմանակից է Աջեմի Շորագյալ բերդին: Սակայն Շորագյալ բերդը Աջեմի ձեռքում է, իսկ Շորագյալի բոլոր նահիյեները մնացել են Կարսի իշխանության տերիտորիայում: Երկուսի միջև Արփա-չայը սահման է կազմում: Դիմացի՝ արևելյան կողմը Աջեմին է պատկանում, իսկ արևմտյան կողմը Կարսի հողումն է: Այս բերդի ետևում, մի մենզիլ հեռավորության վրա, գտնվում է Ան [Անի] բերդը, որը Կարսի իշխանության մեջ է: Մի ժայռի վրա ընկած, քառանկյունի, ավերված փոքրիկ մի բերդ է: Ասում են, որ Նուշիրվանն է կառուցել: Բերդի ներքևում քարեշեն մի գյուղ կա, որը գեամեթ է: Ռայաները հայեր են: Այս Ան բերդի ու Կարսի միջև է գտնվում Իքի-Նեխի լեռը, որը Կարսի ետևումն է և նրանից մի կոնաք հեռու է: Այս բերդից դուրս գալով, անցանք ընդարձակ, կանաչազարդ վայրերով և հասանք Ջարիշաղ բերդը:»

Ուղեգրություն Մորից ֆոն Կոցեպուլի /1817 թ./,³³

Էջ 522 - ...Մերձակա գերեզմանատնում տեսանք գերեզմանաքարեր, որոնց վրա արձանագրությունները մեզ տանում են ավելի քան տասը դար ետ եւ ապացուցում են, թե այնտեղ բնակում էին հայերը: Գիշերվան ընթացքում մենք փորեցինք մի քար, որի վրա արձանագրված էր Ալեքսանդր անունը: Շատ խոշոր մեծությանը գանկեր ու ոսկորներ

³² Թուրքական աղբյուրներ, Գ, Էվլիյա Չելեբի, քարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967, էջ 120:

³³ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, /ԺԹ. դարի առաջին քսանամյակ /1800-1820/, Եր., 1934:

գտնվեցին, որոնք անխռով էին մնացել հազար տարիներից ավելի: Այստեղից տասը վերստ հեռու գտնվում են Անի /Anna/ քաղաքի ավերակները, հին մայրաքաղաքը Մեծ Հայաստանի, երբեմն մի փառավոր արքունիքի բնակավայր: Հունաստանի վեհապետները հաճախ բնակել են այստեղ, եւ ամբողջ ազգերի բախտը ոչ սակավ անգամ վճռված են նրա պարիսպներից ներս: Այժմ, այստեղ ապրում են միայն տասը ընտանիք, թեւ նրա շրջապատը ութը վերստից ավելի է: Այստեղ ու այնտեղ գտնվում են նրա պարիսպների կոտրուած մնացորդները, բազմաթիվ եկեղեցիների ավերակները, եւ տեսնվում են տակավին պալատների հետքերը: Պարսիկների սկսած քանդումի գործը ամբողջացրել են երկրաշարժները:

Robert Ker Porter /1817-1820/³⁴

... On rising the hill, we entered a wide upland valley, across which we took a westward line, while my baggage-horses pursued their way in another direction to the monastery of Kotchivan, where we were to quarter for the night. When I made this division, my escort told me we had then about ten wersts to ride before we should arrive at Anni. The day was far advanced and being eager to reach the place time enough to allow some hours of examination, we set off at a very rapid pace.

The road was exceedingly rough, over low hills, where often a track was scarcely visible; but at length the towers of the ancient city appeared at the extremity of an uneven plain, spreading to a vast extent along the horizon. Impatient, I spurred on; and, at a nearer view, found its southern and eastern faces

³⁴ Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. during the Years 1817, 1818, 1819, and 1820. By Sir Robert Ker Porter, with Numerous Engravings of Portraits, Costumes, Antiquities, &c. In Two Volumes, Vol. I, London, 1821.

protected by a deep and impassable ravine, through which flows the Arpatchai. The western and northern fronts have been defended by a double range of high walls and towers of the finest masonry. Three great entrances present themselves to the north. Over the center gate was sculptured a leopard or lion-passant; and near it, on the flanking towers, several large crosses were carved in the stone, and richly decorated with exquisite fretwork.

On entering the city, I found the whole surface of the ground covered with hewn stones, broken capitals, columns, shattered, but highly ornamented friezes, and other remains of ancient magnificence. Several churches, still existing in different parts of the place retain something more than ruins of their former dignity; but they are as solitary as all the other structures, on which time and devastation have left more heavy strokes.

In the western extremity of this great town, in which no living beings except ourselves seemed breathing, we saw the palace, once of the kings of Armenia; and it is a building worthy the fame of this old capital. Its length stretches nearly the whole breadth between the walls of the city on one side, and the ravine on the other. Indeed, it seems a town in itself; and so superbly decorated within and without, that no description can give an adequate idea of the variety and richness, of the highly wrought carvings on the stone, which are all over the building; or of the finely-executed mosaic patterns, which beautify the floors of its countless halls. Near the centre of the city, rise two enormous octagon towers of an immense height, surmounted by turrets. They command all around them, even to the citadel, which stands to the south-west on a high rock, and at the edge of a precipice.

The farther I went, and the closer I examined the remains of this vast capital, the greater was my admiration of its firm and finished masonry. In short, the masterly workmanship of the capitals of pillars, the nice carvings of the intricate ornaments, and arabesque friezes, surpassed any thing of the kind I had ever

seen, whether abroad, or in the most celebrated cathedrals of England.

I particularly observed a religious edifice, of less dimensions than some of the others, but of exquisite architecture. It stood very near the octagon towers; and its high arched roof was a beautiful specimen of mosaic work, enriched with borders of the pure Etruscan, formed in red, black, and yellow stone. The pillars, and all ornamental parts of the building, were as sharp and fresh, as if but the erection of yesterday. Indeed, every where, time seemed to have dealt more mercifully with this city, than the hand of man. War had broken down its bulwarks; made its palaces, churches, and dwelling places, tenantless; and in a thousand ways left its desolating marks. But where time alone might be expected to act, or with its destroying auxiliaries, the influences of weather, there we found few symptoms of decay.

Fine, and even brilliant mosaic, executed with more or less precision, spreads itself over the city; and, in general, the form of the cross appears to be the root whence all the various patterns spring. Houses, churches, towers, embattled walls, every structure, high or low, partake the prevailing taste; and, on all, we see the holy insignia carved, large or small, in black stone. Besides these emblems, I found long inscriptions, cut in the old Armenian character, over the principal entrances of the churches; and some of them I should have transmitted to paper, had not the evening been drawing on, and with it a cold so intense as to disable me from holding my pencil. But, had it been otherwise, the impatience of my escort to be gone would not have allowed me to trace a line. Notwithstanding their numbers and their courage, it was probable that, under dusk, they might be surprised by a greater force of equal determination; banditti, issuing from the dark and tomb-like heaps of the city, where, in the daylight, appeared only silence and desolation.

The disposition of many of the ruins, by their closeness and gloom, rendered them apt places for the lurking-holes of these

sanguinary freebooters; like most Asiatic cities, the streets appearing to have been not more than from twelve to fourteen feet wide. The generality of the houses along these narrow; but widely scattered lines, were divided into a variety of small apartments, which are easily traced in the divisions of the roofless walls. As I passed by them, and over the almost formless masses of yet more extensive ruins, I could not but think of the interesting stores of antiquity which might be lying hid beneath those mighty fragments of columns, walls, and heaps of stones. Even a few days gathering on the surface would furnish a traveller (could it be attempted with any degree of security) with very fine specimens of the most beautiful ornaments of architecture. The military power of the city, as far as fortifications could render it formidable, must have been very great; for the ravine which I mentioned before, as one means of defence, was additionally strengthened with walls, and towers of different heights. The remains of a noble stone bridge are yet visible over the river which flows at the bottom of the ravine.

When the sun had quite sunk behind the mountains, it was no time to linger longer in such a place; and, with infinite regret, I obeyed the summons of my guides, and took a last look of the majestic relics of Anni, lying, a vast solitude on the grey and wintry plain; for no living creature appeared, even as a single looker-out, from the murderous bands reported to infest the city.

The monastery, which was to be our night's lodging, stood five miles to the eastward; and, to that point, now a bitterly blowing one, we turned our faces. As we rode along, I observed low foundations of old walls, and other buildings, stretching to a considerable distance from the immediate neighbourhood of the city. At one part, two small churches were yet standing, of the same character with those in Anni; and on another spot, I observed a couple of prodigious-sized pedestals, supporting square blocks of stone, which were covered with Armenian inscriptions.

Those pedestals, and the materials with which the ancient capital was built, have all been dug from immense quarries in the vicinity of Kotchivan. They consist of a beautiful kind of rock, which bears the three colours described before as forming the walls and ornamental architecture of Anni. It is very close-grained, and susceptible of being cut into the most delicate combinations without difficulty or splintering, till it is exposed to the air; and then, while it becomes too hard for such work, it acquires a solidity and a surface which resists every destroying effect from the changes of the weather.

Before we reached the convent, night had quite overtaken us; but, dark as it was, I yet discerned much of the interesting scenery of the road; and amongst the rest, a high octagon watch-tower, resembling the two I had seen in Anni. It stood on a height, close to the pathway of the defile through which we were to pass to the monastery. When arrived, its venerable gates opened on no rusted hinge. I found my baggage-horses, with their attendants, had been comfortably housed some hours; and the holy brotherhood welcomed the master, and his train of no very promising aspects, with the most cordial hospitality. Besides these attentions from my Christian brethren, the Turkish chief of the village honoured me with a visit.

As soon as morning dawned through the little window of my cell, I was a-stir again; and, going out amongst my people, with difficulty got those of my escort together. That achieved, I bade farewell to my pious hosts, with sentiments of gratitude, not to them only, for the services I had received, but to the spirit of a religion which makes those establishments, whenever needful, in all lands, the refuge of the traveller. We find these hospitable convents in almost every country of Christian Europe; amongst forests, mountains, and all lonely places where temporary asylums might be necessary; and here, amid the savage hordes of infidel Asia, still the same sacred roof is extended to shelter and to succour the way-faring stranger.

It was nine o'clock before I was able to start; and in taking our course through the glen of the monastery, I was struck with the romantic situation of its secluded towers. It stands on the sloping side of a deep valley, or rather chasm, at the bottom of which dashes the river Akhoor; the rocks in its channel, and the rapidity of the stream, occasioning such a violence in the current as to give it the effect of a water-fall. The village of Kotchvan is near the monastery; and its low-roofed cottages form picturesque groups under the other's loftier walls. Their architecture is of the same style and period as the churches in Anni; and it is curious to observe, that though its palaces are sunk in the dust, or abandoned by their conquerors, a remnant of the faith of its ancient kings still exists where it was planted.

Ռոբերտ Կեր Փորտըր /1817-1820/³⁵

Էջ 745 - 750 ...Հասնելով բլուրի կատարին, մենք մուտք գործեցինք մի ընդարձակ սարահարթ, որի միջից մենք սկսանք առաջանալ դեպի արևմուտք, մինչ իմ քեռնատար ձիերը գնացին մի այլ ուղղությամբ դեպի Խոշավանքի մենաստանը, ուր պետք էր որ իջևանեինք այդ գիշերը: Երբ այս բաժանումը կատարեցինք, իմ առաջնորդն ասաց, թե պետք էր որ մենք մոտավորապես տասը մղոն ձիավարեինք Անի հասնելու համար: Օրը բավական առաջացած էր, եւ նախանձախնդիր լինելով որ շուտով տեղ հասնենք, որպեսզի մի քանի ժամ կարելի լինի քննություն կատարել, շտապեցրինք մեր քայլերը: Ճանապարհը չափազանց անհարթ էր, ցածր բլուրների վրայից, ուր ճանապարհի հետքը հաճախ հազիվ թե նկատելի էր, բայց վերջապես անհարթ մի դաշտի

³⁵ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, ԺԹ. դարի առաջին քսանամյակ /1800-1820/, Եր., 1934, էջ 745-750:

ծայրում երեսացին հնավանդ քաղաքի աշտարակները, տա-
 րածված բավական ընդարձակ մի հորիզոնի վրա: Անհամբեր
 ես խթանեցի իմ ձին եւ ավելի մոտ տեսա նրա հարավային ու
 արեւելյան ճակատները պաշտպանված մի խոր ու անան-
 ցանելի խորխորատով, որի միջից հոսում է Արփաչայը: Արեւմտյան ու հյուսիսային ճակատները պաշտպանված են
 երկկարգ պարիսպների շղթայով եւ հիանալի վարպետորեն
 կառուցված աշտարակներով: Հյուսիսից երեք մեծ մուտքեր
 կան: Կենտրոնի դռան վրա քանդակված է մի ընձառոյծ կամ
 առոյծ, եւ նրա մոտ կողքի աշտարակների վրա բազմաթիվ
 խաչեր կան փորագրված քարի մեջ եւ փարթամորեն զար-
 դարված ընտիր քանդակներով: Մտնելով քաղաքից ներս
 գտա ամբողջ մակերեսը ծածկված՝ տաշված քարերով, խո-
 յակներով, սյուներով, խորտակված, բայց վարպետորեն
 զարդանկարված ծովորներով, եւ հին փառքի այլ մնա-
 ցորդներով: Տեղի զանազան մասերում տակավին մնում են
 բազմաթիվ եկեղեցիներ, որոնք իրենց անցյալ վեհության
 ավերակից մի բան ավելի են պահում, բայց նրանք այնքան
 ամայի են, որքան մյուս շենքերը, որոնց վրա ժամանակը եւ
 քանդումը ավելի ծանր են ազդել: Այս մեծ քաղաքի
 արեւմտյան ծայրամասում, ուր ոչ մի մարդկային արարած
 չկար, բացի մեզնից, տեսանք Հայաստանի երբեմնի թագա-
 վորների պալատը, մի շենք, որ արժանի է այս հին մայրա-
 քաղաքի համբավին: Նա տարածվում է քաղաքի պարիսպ-
 ների եւ ձորի միջու: Արդարեւ, դա ինքնին մի քաղաք է, եւ
 այնքան չքնադորեն զարդարված է թե ներսից եւ թե դրսից, որ
 ոչ մի նկարագրական չի կարող տալ ճիշտ գաղափար՝ քա-
 րերի նուրբ քանդակների զանազանության ու ճոխության,
 որոնք գտնվում են շենքի վրա, եւ կամ նրբորեն կատարված
 մոզայիկ նկարներ, որոնք գեղեցկացնում են նրա անթիվ
 սրահների հատակները: Քաղաքի կենտրոնի մոտ երկու մեծ
 ութանկյունի աշտարակներ կան հսկա քարձրությամբ, որոնց
 կատարը բոլորված է աշտարակիկներով /turrets/: Նրանք տի-
 րապետում են շրջապատին, նույնիսկ միջնաբերդին, որ

գտնվում է հարավ-արեւմուտք, մի բարձր ժայռի վրա եւ մի գահավանդի եզերքին: Որքան հեռու էի գնում, եւ որքան ավելի մոտից էի քննում այս լայնածավալ մայրաքաղաքը, այնքան ավելանում էր իմ հիացումը այս հաստատուն ու կատարելագործված ճարտարապետության հանդեպ: Կարճ խոսքով, սյուների խոյակների, բարդ զարդարանքների սիրուն քանդակների եւ արաբեսկ ծոփորների տիրական վարպետությունը գերազանցում էր իմ տեսած որեւէ նման գործ թե արտասահմանում, եւ թե Անգլիայի ամենանշանավոր մայր եկեղեցիներում: Ես նկատեցի մասնավորապես մի կրոնական շէնք, ավելի փոքր ծավալով, քան մի կարգ ուրիշները, բայց ընտիր ճարտարապետությամբ: Շատ մոտ էր այն ութանկյունի աշտարակներին, եւ նրա բարձր կամարակապ առաստաղը մի գեղեցիկ նմուշ էր մոզայիկ գործի մաքուր էյրոսկյան եզերքներով ճոխացած, կազմված կարմիր, սև եւ դեղին քարից: Շենքի սյուները եւ բոլոր զարդարանքի մասերը այնքան սուր ու թարմ էին, որ կարծես թե երեկ էր կառուցվել: Հիրավի, ամեն տեղ թվում էր, թե ժամանակը ավելի զբասրտությամբ է վերաբերվել այս քաղաքի հետ, քան մարդկային ձեռքը: Պատերազմը խորտակել է նրա պատնեշները, եւ դարձրել է նրա պալատները, եկեղեցիները ու բնակավայրերը անմարդաբնակ եւ հազար ու մեկ կերպով թողել է իր ամայացնող նշանները: Բայց, ժամանակը կամ կլիմայի ազդեցությունը, ավերման շատ քիչ նշաններ են ցույց տալիս: Նուրբ եւ մինչեւ իսկ փայլուն մոզայիկ, - առավել կամ նվազ չափի ճշտությամբ գործված, - տարածվում է քաղաքի վրա, եւ ընդհանրապես երեսում է, թե խաչի ձեւը արմատն է կազմում, որից ծագում են զանազան պատկերներ: Տները, եկեղեցիները, աշտարակները, պարիսպները, ամեն մեկ շենքը, ցածր կամ բարձր, ունի ընդհանուր ճաշակ, եւ բոլորի վրա տեսնում ենք սեւ քարի մեջ քանդակված սուրբ Նշանը: Բացի այս նշաններից, ես գտա հին հայկական տառերով փորագրված երկար արձանագրություններ, եկեղեցիների գլխավոր մուտքերի վրա, եւ նրանցից մի քանիսը ես պիտի ընդօ-

րինակեի թղթի վրա, եթե օրը առաջացած չլիներ եւ այնքան ցուրտ չլիներ, որ կարողանայի բռնել մատիտը: Եթե այդպես չլիներ իսկ, իմ առաջնորդի անհամբերությունը, թույլ պիտի չտար, որ մի տող իսկ գծեի: Հակառակ պահակների թվին եւ նրանց քաջության, հավանական էր, որ մութի մեջ նրանք հանկարծակիի գային ավելի բազմաթիվ մի ուժի կողմից. ավազակները կարող էին դուրս գալ քաղաքի մութ ու գերեզմանանման կույտերի տակից, ուր ցորեկ ժամանակ տիրում է միայն լուսություն ու ամայություն: Ասիական շատ քաղաքների նման, փողոցները երեսում էր, որ տասներկուսից տասնչորս ոտքից ավելի լայն չէին: Տները, ընդհանրապես այս նեղ բայց լայնորեն տարածված գծի երկարությամբ, բաժանվում էին զանազան փոքր հարկաբաժինների. որոնք անկտուր պատերից շատ հեշտությամբ կարելի է զանազանել: Երբ անցնում էինք նրանց եւ գրեթե անձեւ, բայց ավելի ընդարձակ ավերակների կույտերի վրայից, մտածում էի հնության այն զանձների մասին, որոնք թաղված մնում են կոթողների կտորների, պատերի ու քարերի դեզերի տակ: Նույնիսկ մի քանի օրում երեսից հավաքվածովը, ճանապարհորդը կարող էր ձեռք բերել ճարտարապետության ամենագեղեցիկ զարդանկարների շատ նուրբ նմուշներ, - եթե միայն ապահովություն լիներ այդ հավաքման փորձը կատարելու համար: Քաղաքի ռազմական ուժը, - որքան որ իր ամրությունները կարող էին անառիկ դարձնել, - պետք է որ շատ մեծ լիներ, որովհետեւ այն ձորը, որ նախապես հիշատակեցի, պաշտպանված է պարսպով եւ տարբեր բարձրության աշտարակներով: Չորի միջից հոսող գետի վրա մի հոյակապ քարե կամրջի մնացորդները տակավին տեսնվում են: Երբ արելը թաղված էր լեռների ետեւ, այլեւս ժամանակ չկար դանդաղելու այդպիսի մի վայրում. ես անսահման մի վշտով հնազանդվեցի իմ առաջնորդների հրավերին եւ մի վերջին հայացք նետեցի Անիի վեհափառ ավերակների վրա, անսահման ամայության մեջ, գորշ ու ձմեռային մի դաշտի վրա:...

Այն վանքը, որ գիշերվան մեր օթեանը պիտի լիներ,

գտնվում էր հինգ մղոն դեպի արեւելք եւ դեպի այն կողմ այժմ դարձրինք մեր երեսը: Երբ ձիավարում էինք, նկատեցի հին պարիսպների ցածր դիրքերը, եւ ուրիշ շենքեր ցրված բավական հեռու, քաղաքի անմիջական շրջակայքից: Մի կողմում կանգուն էին տակաւին երկու փոքրիկ եկեղեցիներ, Անիի եկեղեցիների մնան, եւ մի ուրիշ կետում, նկատեցի մի զույգ վիթխարի չափով պատվանդան, որոնք պահում էին քառակուսի քարի զանգվածներ՝ ծածկված հայերեն արձանագրություններով: Այս պատվանդանները եւ այն շինանյութը որով հին մայրաքաղաքը կառուցված է, Խոշավանքի ընդարձակ քարհանքերից հանված են: Նրանք պարունակում են ժայռի մի գեղեցիկ տեսակ, որ նախապես նկարագրված երեք զույներն ունի, որոնք կազմում են Անիի պարիսպները եւ ճարտարապետական զարդերը: Այդ քարը խիտ է եւ կարելի է կտրել ամենամուրբ ձեւերի, առանց դժվարության կամ կոտրվելու, մինչ երբ մնում է բաց օդի մեջ հետզհետե կարծրանում եւ կլիմայական փոփոխությանց դիմադրում է: ...Խոշավան գյուղը մոտ է վանքին եւ նրա ցածր տնակները մի նկարագեղ խումբ են կազմում մյուսի բարձր պարիսպների տակ: Նրանց ճարտարապետությունը ունի մույն ոճը եւ պատկանում է մույն շրջանին, ինչ որ Անիի եկեղեցիներինն է, եւ հետաքրքիր է նկատել թե, թեւ նրա պալատները հողին են հավասարվել կամ լքվել իրենց տիրապետողներից, բայց տակաւին հին թագավորների հավատքը մնում է տեղի վրա:...

William Hamilton (1836)³⁶,
CHAPTER XII

...SUNDAY, JUNE 12, 1836. - Kars to Hadji Veli Kieui five hours. We left Kars by the eastern gate, near to which, on the

³⁶ "Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia" William John Hamilton J. Murray, LONDON, 1842, p. 544.

city walls, we observed some rude bas-reliefs representing animals, in a style which may be called Armenian. On reaching the plain, we fell in with upwards of thirty timber waggons on their way to Gumri. Our direction lay nearly east, while that of Gumri was east by north; as we advanced, the hills to the north gradually trending away, we soon found ourselves traversing a flat, undulating plain of basalt, rising gently towards the east. In front of us, about seven miles from Kars, two conical hills, evidently extinct volcanoes, rose from the plain, showing that the volcanic nature of the country still continued towards Mount Ararat. These basaltic rocks were extremely cellular and vesicular, from whence their more recent origin may be inferred. Not a tree appeared upon the plain, nor upon the high range of Karadagh, about eighteen or twenty miles off to the E.S.E.; the pasture, however, was excellent, and near Kars we saw much arable land; but the crops were still backward.

At one p.m. we passed between the two conical hills, the protrusion of which has caused a low ridge of hills, as the ground almost immediately afterwards slopes towards the N.E. Before reaching Hadji Veli Kieui, we passed more waggons laden with timber, and driven by Georgian and Circassian peasants, whose fur caps and tight dresses easily distinguished them from the Turks.

Hadji Vei Kieui is a miserable small place where the Kaimakan of Kars had ordered us a konak; but it was no better than our usual lodgings; worse, indeed, in some respects, as our horses were under the same roof, and only separated from us by a low railing. At a distance, indeed, a stranger would have had some difficulty in recognising it as a village, for the houses were all under ground, appearing like low heaps of rubbish, with a few walls or mounds of stones on them. It is situated on the western bank of a deep and narrow ravine in the basaltic rock, on the brink of which were the remains of a small rude castle, now used as a cattle fold. The basalt has in some places a slightly columnar

structure ; the upper part is extremely cellular, but becomes more compact lower down. Walking over the hills to the east, which are covered with fine pasture, we observed the loose stones collected into heaps in many places, as well as the marks of half-obliterated furrows, symptoms of a more extensive cultivation in former times. In the course of our walk we first saw the lofty peak of Ararat, or Aghri Dagh, towering in majestic and solitary grandeur above all the surrounding hills, from which it is completely detached, with its summit for several thousand feet covered with perpetual snow, and rising to a high point from a broad and sloping base. Beyond the Russian frontier we also saw the lofty snowy mountain of Alajjah Dagh towering E. by S., and numerous other volcanic-looking conical hills to the S. and S.W., besides others at a greater distance to the E. and N.E. In the evening our host, according to the usual Turkish practice, on our showing him a little civility, and pointing out the peculiarities of our copper-cap pistols, began to be over-familiar and presuming, and confirmed me in my opinion that the only way to get on with these semi-barbarians is by treating them with ordinary civility, and keeping them at a distance.

MONDAY, JUNE 13. - What between my anxiety to see the ruins of Anni and the annoyance of vermin, I was unable to close my eyes all night. We started at five A.M., the country being rather hilly, but otherwise resembling that through which we had passed since we left Kars. As we were doubting whether we should find anything to repay our exertions, the ruins suddenly came in sight, and at seven we reached a village seven miles from Hadji Veli Kieui, having crossed two or three small streams flowing N.E. towards the Kara Su and Arpa Chai, the ancient Harpasus. The modern village is about half a mile to the north of the ruins; to which we proceeded, after having established ourselves in a small Oda.

The town of Anni was built in a triangular form, on a rocky peninsula overhanging the rapid waters of the Arpa Chai; it was

defended on the east by steep cliffs, at the foot of which the river flows in a deep and winding gorge, and on the west by a dry ravine of considerable breadth, in the steep sides of which many thousand tombs and caverns have been excavated. These two valleys meet at the apex of the triangle towards the south, while the base towards the north, where the promontory joins the flat table-land of the country, is fortified by strong and massive walls, defended by numerous round towers, extending completely across the isthmus. These walls are still in some places forty or fifty feet high, and very beautifully built, the outer casing consisting of large square blocks of yellow stone from the neighbourhood, closely fitted together. A singular and striking effect has been produced by the occasional introduction of alternate courses, as well as crosses and other ornaments, in black stone, also from the neighbourhood.

In this wall we observed two gateways leading into the town, the most western of which was flanked by towers of great height. but it was so blocked up by fallen fragments that it was impossible to enter. The other entrance was near the centre of the line, where was a double wall, and the two gateways were not upon the same axis. Immediately opposite the entrance in the outer wall, some Armenian inscriptions and a lion have been rudely carved upon the inner one, the entrance of which was also flanked by round towers. On passing the inner gateway we had a full view of the town, with the walls stretching away from us on each side; and although these ruins were not so numerous as we had expected to find them, there was, nevertheless, something impressive and almost awful in the sight of a Christian town, built in a style so peculiar to itself, and unknown to modern Europe, now nearly in the same state in which its destroyers had left it eight centuries ago. The whole site of the town was covered with the fallen remains of smaller buildings and private dwellings, whilst about twenty large public edifices could be distinguished from the rest. These were chiefly churches and chapels, with two

beautiful octagon minarets, one of which was still attached to a ruined mosque; considerable remains of the palace were also visible.

The principal object, which attracted our attention on entering the town, was the large Christian church to the south of the gateway, built in the form of a Latin cross, and in a good state of preservation. The pointed roof was formed of large slabs of stone supported on arches, and, with the exception of the cupola, was perfect. The entrance was at the west end, and on each side of it were numerous inscriptions in the Armenian character, which, when deciphered, will throw light on the history of the place. Indeed, there is hardly a building in Anni of any consequence which is not covered with Armenian inscriptions. The interior of the church consisted of one central and two side aisles; its length from the semicircular bema to the entrance was 107 feet, and the width 66 feet. The style might be called Byzantine, with a mixture of Saracenic; the round arches are raised upon lofty pilasters, which give them a very different character from the real Byzantine or low Saxon arch. This style we found prevailing universally in Anni, but in some instances with a greater variety of ornament and sculpture, and gradually approaching the rich Arabic or Moorish style. On each side of the bema, in which were twelve niches, was a small dark apartment or vestry, with a narrow staircase leading up to two similar rooms above. The church was full of cattle, which had taken refuge there from the mid-day heat.

A short distance to the west of the church was a high minaret with a long Arabic inscription, and 100 yards further south the remains of a large mosque, with its minaret still standing. It was built on the edge of the precipice overhanging the Arpa Chai, and was decidedly Saracenic; the roof was supported by low columns with flat capitals. The building was nearly square, one corner only being filled up in order to support the minaret; and on the outside were inscriptions both in Arabic and

Armenian. At the south end of the town, near the apex of the triangle, was an elevated rocky spot, which in a Greek city would have been the Acropolis; here, however, we only found the ruins of three or four small chapels on the summit and sides of the hill, without any vestiges of its ever having been fortified. On its S.E. side was another chapel in rich style and good preservation, with a conical roof, a form which prevailed in all the buildings where the roof still existed. A slight wall extended round the hill at a little distance from the summit, but it was probably only intended to mark the limits of the town, as the steep nature of the ground rendered any other defence superfluous. Between this hill and the large church described above we found the remains of another church completely destroyed and levelled to the ground, but with many fine fragments of architecture lying amongst the ruins. From the general appearance of the fallen masses, which are less broken and less defaced by soil and rubbish than the others, it would seem to have been only lately thrown down.

Returning from the Acropolis along the western side of the town we examined several other interesting buildings, striking from their rich style, and well deserving the attention of the architectural antiquary. The first was an octagon chapel, thirty feet in diameter, surmounted by a dome, and having seven circular niches inside, the eighth being supplied by the entrance; these niches are in shape rather more than a semicircle, thus giving the interior a peculiar and indented character. Within the architecture was extremely plain, but on the outside highly ornamental; rich traceries, flutings, and fretwork, with deeply-carved twisted headings, were carried round the windows and under the cornices. Here also the roof was conical, and formed of large flat slabs, with their edges lapping over each other.

Another richly decorated church was situated to the N.E. of that last described, having attached to it a chapel with a beautiful arched roof, divided into several compartments, filled with mosaics of various patterns, formed of the different coloured

stones of the neighbourhood, and having its walls covered with rich carvings and sculptured arabesques. The arches supporting the roof are circular, but pointed arches are produced by their intersections, and various other ornaments commonly called Gothic are occasionally introduced; and I could not avoid indulging in the conjecture that the origin of those rich styles called Gothic and Saracenic might be satisfactorily traced by studying the ornaments of the capitals, and of the numerous angles or recesses between the arches, in which a regular gradation may be observed from perfect simplicity to florid exuberance.

Near the west end of the walls, but within the town, we visited the remains of an extensive building, situated on the edge of the ravine; it had consisted of several stories, in each of which many apartments still remained. It has evidently been the palace of the Kings of Anni, at the period of their greatest power; the masonry is excellent, the blocks of stone fitting with the greatest precision, as is the case with most of the buildings which are still standing, and which had been cased with large square blocks, the edges of which are as perfect as when first built. The gateway is in rich Saracenic style, the window over it has a pointed ogive arch, and the wall is adorned with rich mosaic patterns in various coloured stones.

Many of the caverns in the ravines round the town were sculptured on the inside, showing architectural designs, or covered with rude, ill-carved figures. In one of those near the palace, the sides were cut so as to represent columns, capitals, and cornices, and the roof resembled arches and beams thrown across from the columns on each side. Below the principal church on the east side of the town we found the ruins of a high narrow bridge thrown across the Arpa Chai, leading into the province of Georgia. It is now impassable, the buttresses only remaining on each side; all communication with the Russian territories is thus cut off.

The history of this ancient city is very imperfectly known; but, situated on the frontiers of Armenia and Georgia, it became, in the fifth or sixth century, the capital of the Pakradian branch of Armenian kings. In AD. 637 the Arabian Caliphs first invaded Armenia, and in 887 they conferred a tributary crown on the Pakradian family, who were then highly distinguished by the Mahommedan Governor of Armenia, and in 961 a branch of the Pakradian Kings established the kingdom of Kars. Shortly afterwards the Turkish hordes, bursting forth from central Asia, invaded Armenia and devastated the country. In 1046 a King of Anni had bequeathed his capital and kingdom to the Greek Emperor, and his family was transferred from the throne of Armenia to the proprietorship of a few towns in Cappadocia.

The invasion of the Tartar or Turkoman tribes became every year more destructive. In 1049 they sacked Ardzea, a city near the modern Erzeroum, and levelled its 800 churches to the ground. Fourteen years after this, their leader, Toghrul Bey, died, but was immediately succeeded by his nephew, Alp Arslan, who took and pillaged Anni with dreadful slaughter in 1063. He subsequently made over the city to a Kurdish family, which after a desperate struggle was dispossessed by the kings of Georgia; since which period Anni has been neglected and abandoned by civilized inhabitants, left as a hiding-place for wild beasts and robbers, and the resort of wandering tribes, who combine the ferocity of the former with the deceit and craftiness of the latter.

CHAPTER XIII

TUESDAY, JUNE 14. We would willingly have remained at Anni another day to examine its ruins with more detail, and to copy some of the Armenian inscriptions; but we had been warned against robbers from Karadagh if we spent the night here; and

having already so far disregarded the advice which had been given us, we thought it prudent to be off early this morning.

We accordingly started soon after six, passing over an elevated table-land, consisting chiefly of volcanic scoriae and lapilli, about 200 feet above the bed of the river, passing close to the village of Aras Oglu, three miles north of Anni. From thence our road led us over similar ground in a N.E. direction to the village of Maurek; here also we observed the ruins of an old church in the same style as those of Anni, but with only one pier standing, and half of the arch springing from it; about a mile to the W.N.W. was also a chapel of the same age, with a conical roof. Near Maurek we rejoined the high road from Kars to Gümri, when our direction changed to E.N.E., and we had several fine views of Mount Ararat in different positions on our right, with the mountains of Georgia in front.

Richard Wilbraham (1837)³⁷

CHAPTER XXV

Crossing the Frontier - An Armenian Officer - Visit to the Beg

... November 3rd. 1837 - I was detained for some hours by the non-arrival of the officer who was to serve as my guide, and my patience being at length exhausted, I set out without him. I crossed the Arpachai, and threw my well-fingered Russian passport into the stream. It was a pleasure to me to set foot once more on Turkish soil, for I was heartily tired of the vexatious forms to which the traveller is exposed in Russia. My servants, too, were in high spirits at the prospect of returning to their pipes

³⁷ Travels in the Transcaucasian Provinces of Russia and along the southern shore of the Lakes of Van and Urmiah in the autumn and winter of 1837, - BY CAPTAIN RICHARD WILBRAHAM, LONDON, 1839. p. 277- 291.

and pillaus; and the horses, after their long rest, were fresh and playful.

We followed the right bank of the Arpachai for some miles, and then struck across a wide, uncultivated plain towards an Armenian village, lying at the foot of a low range of hummocks. I heard a noise behind me, and, looking round, saw a horseman coming towards me at the top of his horse's speed. It was my guide, an Armenian officer in the service of Russia. He was formerly one of the most influential inhabitants of Kars; but, when the Russian army evacuated that pashalik, he saw himself obliged to accompany its march. He now holds the humble rank of lieutenant in the Russian army. He still retained the Oriental dress, and was a strikingly picturesque figure: his countenance was quick and expressive; and his gay scarlet jacket, covered with embroidery, became his light and well-made figure. Over his shoulder was thrown a furred pelisse, also richly braided; and his loose Eastern trouser was met at the knee by a pair of crimson riding-boots of Russia leather. His little Koordish horse, as black as jet, was covered with rich trappings, and his bridle studded with small plates of silver. Checking his horse so suddenly as to throw him on his haunches, he drew a long breath, and looking down at the heaving flank of his little favourite, who stood bathed in sweat, he reproached me for having started without him, and given him such a chase. Deliberately filling his long chibouque, he seated himself by the road-side, ordered one of my grooms to walk his horse gently up and down, and despatched another to the village before us to order breakfast. I was by no means inclined to quarrel with this arrangement; and, when my friend had shaken the ashes out of his pipe, we mounted and rode gently on.

My guide was evidently well known in this country, for the head man of the village came out to meet him, and held his stirrup while he dismounted. He then ushered us into a dark room, at one end of which was an immense fire; and, drawing off our boots, he seated us in the post of honour. A tray was then

brought in, on which were spread long cakes of bread; and a couple of fowls, which a ragged urchin was turning before the fire on a ramrod, were soon placed before us, to which we did ample justice without the aid of knife and fork. (The only fuel used throughout the greater part of Armenia consists of cakes of cow-dung, spread in the sun to dry. They are somewhat difficult to ignite, but when once they burn well they throw out a great heat).

We sent forward a horseman to the village of "Haji Velli" from which we were now only two hours distant, in order to apprise the Beg of our intended visit, and the sun had just sunk below the horizon when we ourselves arrived. A servant of the Beg's met us at the outskirts of the village; amid, with many assurances of the pleasure with which his master would see us under his roof, he guided us among the subterranean houses of the villagers to one which reared its head a little higher above ground, but whose rough exterior did not give promise of the comfortable room where we found the Beg awaiting our arrival.

CHAPTER XXVI

Turkish Hospitality - Snow-storm - Ruins of Anni - Scene of Desolation - Christian Churches - Koordish Shepherd - Caves.

Madag Beg himself was absent, but a younger brother did the honours of the house. A low divan, raised about a foot from the floor, extended the whole length of the room on both sides, from the door to the fire-place, and the ingle-nooks were furnished with soft piles of cushions. The room was dimly lighted by two small papered windows, but the blazing hearth threw out a light more cheerful than the cold rays of a winter sun. Every one congregated round my guide to listen to his account of the late doings in Georgia, especially of the reception which the Emperor had given to their Lord the Seraskier Pasha; while I, too happy to

be left alone, ensconced myself in the opposite corner, and whiled away the hours till supper-time in bringing up my journal, which my late rapid movements had thrown into arrears.

It was very late when the servants appeared with preparations for the evening meal. My host, my guide, and I, seated ourselves round the tray, and the old major-domo presented us water to wash our hands. The supper consisted of a succession of somewhat savoury and very palatable dishes, in which sweets and acids were strangely mingled, and ended with a princely pillau, the pride of Eastern cookery. The word "Bismillah" (in the name of God) gave us the signal to fall to. Thin wheaten cakes served us in lieu of plates, and fingers performed the office of knives and forks. Once or twice my host tore off some dainty morsel and handed it to me; but, though one could well dispense with such marks of civility, they are intended as a compliment, and should be taken as such. Water was again handed round, and our host, with the pious ejaculation of God-be-praised, ("Alhamdolillah"), rose from his seat, and we followed his example. Coffee and pipes were then produced, and one by one the Beg's guests returned to their homes.

A most luxurious bed was brought for me; and the Beg, after having ordered a trusty follower to accompany me on the morrow to the ruins of Anni, left me to my repose. When I awoke the snow was falling thick and fast, and a deep coat already covered the whole country round. My host pressed me to remain; but, if every day of snow is to confine me to the house, my journey through Armenia will indeed be slow. I therefore mounted, and pursued my way under the guidance of an old grey-bearded Turk. The hospitality of a Turkish magnate is a heavy tax upon the traveller, for every attendant expects a present from him when he quits the threshold, and it is almost impossible to satisfy them in many houses, indeed, what they can levy from strangers is the only emolument the servants receive. During a residence of nearly three years in the East I cannot remember receiving one

single instance of genuine hospitality. Such may yet, perhaps, be found in the tents of the wandering tribes, but it has disappeared from towns and cities.

Fortune favoured me, for before I reached the little village of "Tayen Alikh" the weather partially cleared, although the day still remained dull and cloudy. Leaving my baggage and my best horses at the house prepared for my accommodation, I proceeded at once to Anni, attended by my guide and a single servant. The country over which we passed was beyond description dreary: the mountains, which would have relieved the monotony of the plain, were veiled in mist, and not a tree or shrub was to be seen. We passed one wretched village, surrounded by a few acres of tillage, but not a living soul was visible. An hour farther, and a sudden bend of the road brought us within sight of the ancient capital of Armenia, which, at that distance, does not seem deserted. The massive towers and churches appear in perfect preservation; and the long line of wall which crowns the rocky heights masks the ruin which prevails within. The site of Anni has been most judiciously selected with a view to strength. The southern face is protected by a deep and precipitous ravine, at the bottom of which flows the rapid stream of the "Arpa Chai", here no longer fordable. Two other faces terminate in rocky and abrupt declivities; and the third, which alone is open to attack, is defended by a wall of massive masonry flanked by numerous towers.

We entered by the principal gate, which stands in the centre of this face. Over the gateway are some curiously sculptured figures. The walls and towers are built of irregular masses of stone cemented with mortar, but they are faced with well-hewn blocks of sandstone. The sacred symbol of Christianity is introduced in various places. Huge blocks of blood-red stone, let into the masonry of the tower, form gigantic crosses, which have defied the hand of the destroying Moslem.

The only buildings which are now standing are the Christian churches, a Turkish mosque, several baths, and a palace, said to have been the residence of the last Armenian monarchs. All these display much splendour and architectural beauty, and the fretwork of some of the arches is very rich; but it is evident that the public buildings alone were on this massive scale, and that the private dwellings were always very humble. The hollows in the ground, and the mounds of loose stones scattered over the whole area of the city, would lead me to suppose that they were much of the same style as those now in use. Throughout the whole of Armenia and Georgia I have remarked, that, while the villages are scarcely raised above the level of the ground, the churches are massive structures visible from a great distance. There are a vast number of inscriptions at Anni, some in Turkish, but the greater part in Armenian. The churches are precisely of the same architecture with those of Etchmiadzin, and some of them are still in perfect preservation. In one, the walls are covered with rude paintings, in some of which I recognised subjects from the Scriptures; but the miracles of St. Gregory, and other saints of the Armenian calendar, occupied the large share. The Oriental Christians appear always to have had a fancy for building their churches in the most inaccessible situations; and of this there is a curious instance at Anni. On a narrow ledge of rock, washed on three sides by the Arpachai, stands a little chapel, accessible only by a steep and dangerous footpath. Tradition says that it was erected by the daughter of some old Armenian king, famous for her piety and beauty, who used to spend time greater portion of her days in this isolated spot.

As I rode among the mounds of stones, several covies of the rock partridge rose from beneath my horse's feet, so seldom are they disturbed in the once crowded streets of the capital of Armenia. One solitary Koordish shepherd, with his white felt cloak, was standing beneath the shelter of a ruined porch, while

his small flock of mountain goats were perched upon the crumbling arches of an adjoining bath. Shepherd and flock were both in keeping with the desolation of the surrounding scene, and would have furnished a subject worthy of Salvator's pencil. In one of the old roofless churches, a scanty fire, still smouldering among the blackened ruins of the fallen altar, marked his cheerless bivouac. My guide dismounting allowed his horse to stray within the gateway of the sacred pile, and, sheltered from the raw and piercing blast by the massive buttress of the vaulted aisle, vainly attempted to fan the dying embers to a flame.

The narrow valley or ravine which separates the city from the adjacent country appears to have been hollowed by the action of water. Its perpendicular banks of limestone are curiously excavated into small apartments, rising in tiers above each other. Some of these are vaulted, and apparently accessible only by the means of ladders. Opinions are divided as to the use and origin of these cells, which some suppose to have been the dwellings of the living, others the receptacles of the dead. Whatever they may have been in former times, they are now the frequent haunt of lawless Koords, whose presence renders a visit to the ruins not unattended with danger.

The city of Anni was built in the early part of the sixth century, and continued for several hundred years to be the capital of Armenia. It fell several times into the hands of those fierce conquerors who during the middle ages overran the East, and experienced the most cruel treatment from them. The old historians inform us that, when Anni was captured by Alp Arslan, the slaughter was so great, that the streets were choked with bodies, and the river crimsoned with the blood of the slain. The feelings excited by the sight of this deserted city are very melancholy. The forsaken churches remind you that a powerful Christian nation here sank beneath the repeated attacks of the most barbarous tribes of Asia, the bitterest foes of civilization and Christianity. The very preservation of the buildings heightens the

impression of loneliness, and you involuntarily look around for signs of life. Amid the utter ruin of more remote antiquity, very different feelings are excited. The shapeless mounds of Babylon are like the skeleton; but the deserted yet still standing city resembles the corpse whose breath has fled, but which still retains the semblance of life.

M. Khanikof (1848).
INCURSION A ANI³⁸

P. 8 ...Les ruines d'Ani, respectées par le temps plus qu'aucun autre monument de nos provinces Transcaucasiennes, ont été visitées, dans le courant des quinze ou vingt dernières années, à plusieurs reprises, par des voyageurs européens. La description pompeuse qu'en a donnée sir Ker Porter y attire l'un après l'autre trois de ses compatriotes: MM. Wilbraham, Abbott et Holms, qui tous ont publié des rapports plus ou moins circonstanciés sur l'état dans lequel ils ont trouvé ces ruines; puis MM. Texier, Abich et Mouravieff les ont examinées en détail; enfin les Mékhitaristes de Venise y ont envoyé, en l'année 1847, un des leurs, le P. Nersès Sarkisian, pour transcrire toutes les inscriptions tracées sur les monuments de cette capitale dévastée, travail dont la publication n'est probablement retardée que par les événements politiques qui ont affligé, dans ces derniers temps, le siège de cette docte et laborieuse société.

On voit par là que les ruines que je me proposais de visiter étaient bien loin d'être une terra incognita; toutefois ce n'était pas dans un but de pure curiosité que je désirais les voir de mes propres yeux, car aucun de mes prédécesseurs ne s'est prononcé catégoriquement sur les points qui m'intéressaient le plus, c'est-

³⁸ Khanikof, N. Voyage a Ani, capitale de l'Arménie, sous les Bagratides. (Revue archeologique. Paris, 1858. 8°. v. 15).

à-dire sur la nature et le nombre précis des inscriptions musulmanes des monuments d'Ani. . .

P. 149-153... Ces extraits des travaux de mes prédécesseurs suffisent pour montrer que ni la nature, ni l'âge, ni même le nombre des inscriptions musulmanes d'Ani n'ont jamais été déterminés; et ce sont justement ces question que je me proposais de résoudre en visitant ces ruines, au commencement de l'hiver de 1848.

Ayant couché le 11(23) décembre à Mastara, village considérable, situé sur la route directe d'Erivan à Alexandropol ou Goumri, je me décidai à me rendre au poste cosaque de Kochavank, pour visiter de là les ruines, au lieu d'aller au poste d'Ani, établi, comme nous venons de le voir, immédiatement vis-à-vis de la ville ruinée, sur la rive gauche de l'Arpatchaï.

Les considérations qui m'ont porté à accorder la préférence à ce point de notre frontière turque étaient: l'avis unanime des habitants de Mastara, que le gué de Kochavank est le meilleur de tous, et surtout préférable à celui d'Ani, assertion que j'avais d'autant plus de facilité à admettre, qu'ayant l'ouvrage de M. Mouravieff sous la main, je me rappelais parfaitement l'aventure désagréable arrivée à l'un de ses conducteurs; puis l'ascension de la rive droite de l'Arpatchaï, vis-à-vis d'Ani, présentait aussi des difficultés assez considérables, surtout pendant le verglas, tandis que la montée qui conduit à la rive turque, en face du poste de Kochavank, est très commode. Donc le 12(24) je me rendis à Kochavank, par un froid de 23 et 24 R. au-dessous de zéro, qui était d'autant plus sensible que pendant tout le trajet nous avions un vent contraire, dont la basse température attestait le froid qui régnait alors sur le plateau élevé de l'Arménie, qu'il venait de raser, circonstance qui m'a rendu doublement agréable l'hospitalité cordiale que j'ai trouvée dans la maison du iessaoul Makaroff, chef du poste de Kochavank, qui a bien voulu même m'accompagner le jour suivant à Ani.

Le 13(25) nous nous mîmes en marche de grand matin, et

quoique la température fût entre 25 et 26 R. au-dessous de zéro, le froid était loin d'être aussi sensible que le jour précédent; car l'absence du vent et un beau soleil permettaient à peine de croire à l'indication du thermomètre. Les rues tortueuses et raboteuses du village arménien de Kochavank, disposé derrière le poste cosaque, nous amenèrent jusqu'au bord même de l'Arpachai, que nous traversâmes à gué, dans un endroit où l'eau avait à peine la profondeur d'un pied anglais. L'ascension de la rive opposée est facile, comme on me l'avait annoncé, et quoique le terrain soit pierreux, le chemin étant large et la pente assez douce, on parvient sans difficulté à la haute plaine qui s'étend de là jusqu'à Ani, et qui présentait dans ce moment une surface couverte d'herbes brûlées par le soleil et splendidement éclairée par ses rayons. . .

Nous nous dirigeâmes vers un ravin profond et à bords rocaillieux, mais nous ne pûmes le passer qu'en remontant jusqu'à l'endroit où il se bifurque; car seulement là ses bords escarpés perdent ce caractère abrupt, commun ici à toutes les fissures de la surface de la plaine. Ayant laissé à gauche, non loin de là, les ruines très - bien conservées d'un monastère arménien, nous montâmes sur une petite colline, située sur le bord droit du ravin mentionné, et ce fut de là que nous vîmes pour la première fois, d'une manière assez nette, les ruines d'Ani, qu'on entrevoit, du reste, une ou deux fois sur la route de Mastara à Kochavank, mais sans pouvoir distinguer autre chose que quelques tours, tandis qu'ici l'on découvre une masse imposante d'édifices, dominés par des clochers et des minarets, et le tout paraît si bien conservé et si compacte, que je suis parfaitement d'accord avec M. Mouravief, quand il dit qu'on a peine à croire que l'on se dirige vers une déserte.

Pourtant on serait dans l'erreur si l'on supposait que cet effet est produit par les édifices de l'intérieur de la ville; car ce que l'on prend de loin pour des maisons, ce ne sont que les nombreuses tours qui flanquent la double muraille d'Ani, du côté

de la plaine. On ne jouit pas longtemps de la vue des ruines, car elle disparaît au bas de la colline, où l'on descend dans un ravin peu profond, et au delà duquel le chemin se dirige vers les monticules mentionnés, sur un terrain parfaitement uni. Les ruines ne reparaissent qu'après qu'on a traversé un troisième ruisseau, peu considérable, dont le cours ne pouvait être reconnu, à l'époque où je l'ai traversé, que par les flaques glacées, qui indiquaient les endroits où l'eau perce en automne la surface de la terre. D'ici déjà l'on voit les ruines très-distinctement.

Nous y parvînmes bientôt, ayant fait les quinze à seize verstes qui les séparent de Kochavank en un peu plus d'une heure et demie. La porte du mur extérieur d'Ani ne présente rien de remarquable, mais celle qui est percée dans le second mur est belle et ornée d'une longue inscription arménienne, qui a du être estampée par M. Abich, car elle était encore toute noircie d'encre d'imprimerie.

L'aspect de l'intérieur de la ville est triste; on voit un vaste espace couvert de débris des maisons et de trous qui en indiquent l'emplacement, circonscrit encore dans beaucoup d'endroits par les bases de ses constructions, ce qui permet, par-ci par-là, de deviner la direction des rues et de juger de leur largeur. L'examen de ces débris m'a persuadé de l'exactitude de l'observation de M. Wilbraham, que malgré la beauté des édifices publics d'Ani, les maisons des particuliers ne devaient briller ni par l'élégance ni par la commodité. Les matériaux employés à leur construction ne différaient en rien de ceux que les villageois arméniens emploient jusqu'à ce jour pour leurs habitations. . .

C'est à travers ces décombres que je me dirigeai vers la citadelle, située à l'angle formée par le confluent de l'Alaza et de l'Arpachāi. Le premier édifice qui se présente ici à gauche est une église écroulée, puis viennent les ruines que les guides prétendent avoir été un bain, mais que je crois comme M. Mouravieff être les restes d'une église. D'ailleurs ces deux édifices ne présentent rien de remarquable, ni sous le point de vue

qui l'observent fidèlement sont bénis de Dieu".

De là, en longeant les restes du mur qui défendait la ville du côté du ravin profond et escarpé de l'Alaza, je parvins à la citadelle, qui n'a de remarquable que les restes du palais des Bagratides, que j'ai trouvé, au reste, bien au-dessous de la pompeuse description de sir Ker Porter; l'ayant examiné assez attentivement pour me convaincre qu'il ne contenait aucune inscription, je suis descendu vers une petite église dont les fenêtres étaient entourées de cadres richement ciselés, et les colonnes taillées en pierres rouges et noires; c'est probablement la même que sir Ker Porter décrit comme un "religious edifice, enriched with borders of the pure etruscan". De là je suis passé à une église ronde, richement couverte de longues inscriptions arméniennes, que je n'avais pas le temps de copier, sans trop le regretter, car la couleur foncée de la plupart de ces inscriptions m'indiquait que M. Abich les avait estampées.

Non loin de là commence le mur qui défendait Ani du côté de la plaine, et croyant pouvoir y découvrir quelque part des inscriptions, je l'ai examiné avec beaucoup d'attention, jusqu' à l'endroit où il aboutit aux ruines de deux édifices dont les murs sont ornés de dessins en échiquier, en pierres noires, blanches et rouges, et que M. Mouravieff a voulu surnommer "palais des Pahlavouni".

P. 265-271... Près de ces édifices, adossés au mur suspendu sur le ravin de l'Alaza, il y avait une porte qui a été murée depuis, et qui conduisait à la rivière par un chemin à pente très-rapide, tracé sur la rive gauche de l'Alaza, qui est tout percé ici de trous et de cavernes. Ces excavations servaient jadis de demeures permanents aux habitants d'Ani, non – seulement en temps de guerre, comme plusieurs le pensent, mais aussi en temps de paix.

"Cette vie troglodytique, s'est perpétuée chez les arméniens jusqu'à nos jours, partout où le sol se prête à ces sortes de travaux, et j'ai eu l'occasion de la voir pratiquée dans le

Karabagh, dans le village arménien de Guiroussi. Ce mode de se loger, qui certes coûte tout autant de peine que la construction d'une maison à la surface de la terre, a un attrait particulier aux yeux des habitants de ces contrées dénuées de bois, puisqu'en rendant leurs habitations moins accessible à l'air extérieur, il les rend aussi moins sensibles aux variations de température de l'atmosphère, et par conséquent leur procure beaucoup plus de chaleur en hiver, avec beaucoup moins, ou presque pas de frais pour le bois de chauffage, denrée excessivement rare et coûteuse en Arménie. Je me rappelle que le 16(28) novembre de la même année, arrivé à Guiroussi par un froid assez sensible, et ayant eu toutes les peines du monde à chauffer ma chambre en entretenant un feu constant dans ma cheminée, j'ai été étonné de trouver une température fort agréable dans une des nombreuses cavernes, percées dans les rochers argileux qui entourent ce village et qui servent de domicile permanent à bon nombre de paysans. Ayant examiné en détail cette partie de la ville, je me rendis derechef vers la mosquée, et de là je sortis par la grande porte.

Puis je dis adieu aux ruines de la solitaire capitale des Bagratides, et je revins par la même chemin au poste de Kochavank, où je pus enfin me reposer des fatigues de la journée.

Avant de discuter le pauvre butin archéologique que j'ai rapporté des ruines d'Ani, je ne crois pas surperflu de grouper ici quelques dates de l'histoire de cette capitale, pendant l'époque de sa dépendance des musulmans et de ses relations avec eux.

M. Saint-Martin nous apprend dans son excellent ouvrage "Mémoires sur l'Arménie" (t. I, p. 111 à 114) qu'au V siècle de notre ère Ani n'était qu'une petite forteresse, cédée en 783 à Achod, par les Gamsaragans; c'est à cette humble position qu'elle doit, je crois, d'être restée pour ainsi dire inaperçue par les premiers conquérants arabes qui subjuguèrent l'Arménie. En l'an 961, Ani devint, sous Achod III, une résidence royale, et ce fut lui qui l'enceignit d'une forte muraille et y bâtit plusieurs églises; son fils Sempat II l'entoura d'un second mur, flanqué de tours, et

en 1045 les Bagratides la cédèrent aux grecs, qui n'en jouirent pas longtemps, car en 1064 elle fut prise par le sultan Seldjoukide Alp-Arslan, ou plutôt par son fils Mélik-Chah; bientôt après elle fut vendue par lui aux Béni-Cheddad, et nous voyons qu'ils commencèrent leur règne par un acte de tolérance digne de leur origine kourde, en rétablissant, en 1082 la dignité patriarcale, abolie dans cette ville depuis la conquête d'Alp-Arslan; l'évêque Parsegh, ou Basile, y fut sacré patriarche des Arméniens orientaux, avec l'agrément de l'émir Manoutchar.

Les princes de la dynastie des Béni-Cheddad régnèrent sans interruption jusqu'en 1124, époque à laquelle l'émir Aboul-Séwar II fut chassé d'Ani par le roi de Géorgie David-le-Réparateur, qui ne conserva pas longtemps sa conquête; car Phadloun II, fils du précédent, réfugié après la prise d'Ani dans le Khorasan, revint de-là en 1126, avec une nombreuse armée, et reprit Ani après un siège en accordant aux géorgiens une capitulation honorable, en promettant de ne point inquiéter les chrétiens de la ville et de laisser subsister la grande croix qui avait été érigée sur le dôme de l'église patriarcale.

Nous apprenons, par la liste des Cheddad publiée par M. Brosset, qu'il mourût en 1132, et que ce fût son frère Mahmoud qui lui succéda au poste d'émir d'Ani. En 1198, nous retrouvons son fils Kei-Sultan revêtu de cette dignité.

Dans l'intervalle, M. Saint-Martin nous apprend que le roi Géorge III reprit Ani, en 1161, sur Phadloun III, et donna cette ville à un prince géorgien nommé Satoun, qui se revolta, fut battu et se réfugia chez Ildiguiz, atabek de l'Aderbeidjan. Géorge nomma à sa place, gouverneur d'Ani, Sarkis, fils de Zakarie, prince arménien. . .

En 1174, le roi de Géorgie la prit encore une fois et la confia à Ivané Orpélian, qui, à ce qu'il paraît, n'y resta pas longtemps, puisqu'en 1198, nous voyons Ani de nouveau au pouvoir des Béni-Cheddad. Enfin en 1239 Tchernagan, général mongol, l'assiégea et y établit, après de grands efforts, l'autorité

des Tchinguisides, qui s'y soutinrent près de cent ans, puisque nous retrouvons sur la mosquée d'Ani un yarligh d'Abou-Saïd, qui régna depuis l'année 717 jusqu'au 13 du mois rabiassani de l'an 736 de l'H. (1317 à 1336 A. D.).

En 1319, Ani a été détruite par un tremblement de terre; mais il est peu probable que ce soit là la véritable cause de la dispersion de ses habitants; car 1* certes Abou-Saïd, qui monta sur le trône deux ans avant cette catastrophe, âgé de 12 ans, ne se serait pas donné la peine de faire graver son yarligh sur un édifice d'une ville déserte; et 2* l'état de conservation de monuments bien antérieurs à cette catastrophe permet de douter qu'elle ait été véritablement assez fatale à la ville d'Ani, pour contraindre les habitants à s'expatrier. Donc il est beaucoup plus naturel d'attribuer la chute fatale d'Ani aux persécutions des persans et au peu de sécurité de tous les pays avoisinants, pendant l'époque de la décadence définitive et de la chute de la dynastie mongole en Perse.

Cette esquisse de l'époque de la domination des musulmans à Ani, tout incomplète qu'elle est, nous prouve néanmoins que cette ville est restée plus de deux siècles et demi au pouvoir des musulmans, et que par conséquent il n'y a rien d'étrange à y trouver des inscriptions arabes et persanes; puis, comme tous les conquérants musulmans venaient pour la plupart du Khorasan d'autres provinces de la Perse, il est tout naturel de supposer que parmi les habitants d'Ani il y avait beaucoup de persans, et c'est à eux que s'adressaient les ordres écrits dans leur langue, que les murs des édifices d'Ani nous ont conservés pendant tant de siècles.

En même temps cet aperçu historique nous permet de classer chronologiquement les inscriptions que nous avons recueillies, et dans ce cas la première place doit être donnée à l'inscription coufique copiée par M. Abich, puisqu'elle est du temps de Manoutchar, fils de Chaour, l'Aboul-Sévar des auteurs arméniens, qui fut émir d'Ani en 1072; elle nous prouve aussi que

le mur flanqué de tours, qui borne Ani du côté de la plaine, n'est plus le mur de Sembat II, mais qu'il a été reconstruit ou du moins fortifié par les Chaddad. Puis vient l'inscription coufique de la mosquée, et quoique nous y lisions le nom du même émir, il est clair, par la contexture de la phrase arabe, que ce nom devait appartenir non au constructeur de l'édifice, mais à quelque mention contenue dans le commencement de l'inscription, malheureusement détruit par le temps, car il est suivi des mots: "sous le règne, etc." et quoique le nom propre y manque, on y lit le titre de Chahan-Chah, roi des roi, qui n'est donné, autant que je sache, qu'à l'émir d'Ani, qui en a été chassé par les géorgiens en 1174; j'ai donc tout lieu de croire que c'est ce Chahan-Chah, qui est le constructeur de cette mosquée.

La troisième place doit appartenir, dans cette liste, à l'inscription de Kei-Sultan, dont la date est si bien conservée, et quoiqu'elle contienne une prescription peu remarquable en elle-même, elle ajoute un nouveau nom à la liste des Béni-Cheddad connus jusqu'à sa publication, et fait voir que les géorgiens qui s'emparèrent d'Ani en 1174 ne purent s'y maintenir longtemps. Puis vient l'inscription de l'atabek Zakaria, que je crois être de l'an 1237, comme je viens de l'exposer ci-dessus; enfin la plus moderne est celle du sultan Abou-Saïd, car elle ne peut tomber qu'entre les années 17 et 36 du XIV siècle.

Je terminerai cet article en citant un passage du Nigaristan, d'Ahmed-ben- Mouhammed-el-Gaffary, qui a trait à l'histoire d'Ani, et qui n'a jamais été publié, quoiqu'il nous fournisse des détails intéressants sur le siège d'Ani par Mélik - Chah, raconté par un témoin oculaire. Etant parvenu dans la section qui traite de la dynastie des Seldjoukides, au règne d'Alp-Arslan, notre auteur dit:

"Puis il est rapporté dans le testament du Khodja Bihamta (l'incomparable), que l'an 456 (1063, de J. - C.) le sultan Alp-Arslan partit du Khorasan pour Roum; mais quand il arriva sur le territoire géorgien, il se porta vers Roum et confia l'épuration du

royaume de Géorgie au chah-zadeh Mélik-Chah, qui s'y porta; il parvint enfin à une ville bifluviale, qui avait une position très forte et très élevée; elle est entourée d'une grande masse d'eau, et le nom de cette ville était "résidence de la Vierge Marie"; tout les prêtres et les moines du pays y étaient rassemblés, et l'on disait que cette ville était l'un des endroits réputés saints parmi les chrétiens; quant aux géorgiens, ils étaient presque tous chrétiens. Après une reconnaissance préalable, il devint évident que la cavalerie ne pouvait s'approcher des murs de la ville, et qu'il était impossible à l'infanterie d'en escalader les tours rondes. Ceci affligea beaucoup le chah-zadeh; car abandonner cette ville sans occasionner aucun dommage aux habitants de la contrée, c'était une chose très fâcheuse; s'adresser au sultan pour le prier d'envoyer le reste des troupes, n'était pas non plus sans difficulté. Et si, d'un côté, le combat ne présentait aucun profit et n'amenait aucun résultat, d'un autre, la honte était grande; "Si le sort ne se chargeait d'ouvrir les portes de la ville". Je lui dis ainsi: "Ne t'inquiète pas, car les besoins des potentats sont autrement comblés que ceux des autres et n'ont aucun rapport avec les actions des autres humains. En effet, si leur destinées ressemblaient à celles des autres, l'aide de Dieu ne les aurait pas accompagnés; leur grandeur ne se manifesterait pas, et les peuples ne courberaient pas la tête devant eux et n'exécuteraient pas leurs ordres.

"En un mot, le jour suivant on fit des préparatifs et des dispositions pour le combat, on construisit des radeaux sur lesquels l'infanterie et les braves passèrent le fossé; ils firent preuve d'une grande ardeur, mais qui n'eut aucun résultat, et beaucoup de braves cessèrent d'exister. A mon insu, le chah-zadeh commit une imprudente hardiesse: accompagné de ses gardes, il s'approcha des tours rondes du mur, d'où l'on commença à lancer des cordes à nœuds coulants (lasso), de manière qu'on pouvait craindre qu'il n'en résultât un grand danger pour lui, mais le Dieu tout puissant l'en préserva et l'on

s'éloigna de la ville. Quand cet événement fut connu, l'étonnement et le doute s'emparèrent de mon esprit, et je ne savais plus quel conseil donner, quand tout d'un coup il s'éleva un vent accompagné d'averse; le ciel devint noir, de manière que tout l'univers fut dans l'obscurité; on ressentit un grand tremblement de terre, comme si c'était le jour du jugement dernier, enfin quand cette catastrophe fut passée et que l'univers s'illumina de nouveau, je vis que le côté oriental des fortifications s'était écroulé dans le fossé, les murs étaient démolis et le fossé comblé de manière que les soldats entrèrent sans difficulté dans la forteresse, dont toutes les églises et tous les monastères furent brûlés, et presque tous les chrétiens devinrent musulmans".

Saint-Petersbourg, 10(22) septembre 1849.

Պ. ՀԱՆԻՔՈՎ - ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ յԱՆԻ /1848/³⁹

Էջ 8 - 13. Տասնհինգ քսան տարիէ ի վեր է, որ երոսպացի ճանապարհորդներ Անի քաղաքին աւերակները կերթան կը տեսնեն, որ Կովկաս լեռներէն անդին գտնուած երկիրներուն ուրիշ շինուածոցը պէս՝ ժամանակին մանգաղովը դեռ բոլորովին չեն փճացած: Քէր-Փորթրին Անիի վրայ ըրած փառատր նկարագրութենէն վերջը, անոր հայրենակիցներէն երեք հոգի, Ուիլյարահամ, Ապպոթ եւ Հոլմս ետեւէ ետեւ Անի գնացին, ու երեքն ալ իրարմէ աւելի պակաս հանգամանօք այն քաղաքին աւերակաց վրայ տեղեկութիւններ հրատարակեցին. յետոյ Թերսիէ, Ապիբ եւ Մուրաւեօֆ մանրամասնաբար քննեցին զանոնք: Վենետկոյ Միսիթարեանք ալ 1847ին իրենցմէ մէկը, Հ. Ներսէս Սարգսեան, Անի դրկեցին, որ այն կործանեալ մայրաքաղաքին յիշատակներուն վրայ գտնուած արձանագրութիւններն օրինակէ. անոր աշխատու-

³⁹ «Մասնաց աղանի», Փարիզ, 1857, էջ 8-13, 81-87, 126-130, 149-153, 265-271: Թարգմանեաց Յովհաննէս Գալստեան:

թեան հրատարակուիլը ուշանալուն պատճառ՝ անշուշտ այն քաղաքական դիպուածներն եղած են, որոնցմով Մխիթարեանց գիտուն եւ բազմարդիւն միաբանութիւնը տառապեցաւ վերջի տարիներս:

Ասկէ կը տեսնուի, թէ այն ատերակներն, որ ես երթալ տեսնել կուզէի՝ անծանօթ երկիր մը չէին. սակայն իմ աչքով տեսնել ուզելս՝ միայն հետաքրքրութեան համար չէր, վասն զի ինձի մասնաւոր կերպով օգտակար երեւցած բաներուն վրայ, այսինքն Անիի շինութեան մահմետական արձանագրութեանց տեսակին եւ թուոյն վրայ ինձմէ առաջ գնացող ուղեւորները յայտնի կերպով չէին խօսած:...

Էջ 149 – 153. Այս իմ նախորդներուս գրութեանքներէն բերած հատուածներս բաւական են ցուցնելու, թէ ոչ Անույ մահմետական արձանագրութեանց ինչ տեսակ ըլլալը, ոչ անոնց ժամանակը եւ ոչ թիւը որոշող մը եղած է: Եւ ահա այս խնդիրներս կուզէի ես լուծել այն ատերակները տեսած ատենս 1848ին սկիզբները:

Դեկտեմբերի 11/23-ին գիշերը Մասքարա անցնելով, որ Երեւանէն Աղեքսանդրուպոլիս /Կիւմրի/ տանող շիտակ ճամբուն վրայ ընդարձակ գեղ մըն է. միտքս դրի, որ Խոշավանք եղած խազախաց կայանը երթամ, ու անկէ տեսնեմ ատերակները, փոխանակ Անիի կայանը երթալու, որ ինչպէս տեսանք այն կործանեալ քաղաքին դիմացն է Արփաչային ձախ եզերքը: Տաճկաստանի սահմանագլխոյն այս կողմը ընտրելու պատճառները ասոնք են. Մասքարայի բնակիչքը միաբերան ինձի կըսէին թէ Խոշավանքի հունը ամենէն աղէկն է, եւ մանաւանդ Անույ հունէն շատ լաւ. այս բանիս անոր համար ալ դիւրաւ կը հաւանէի, որ Պ. Մուրաւեօֆին գրութեանքը քովս ունենալով, իր առաջնորդաց մէկուն պատահած անախորժ դիպուածը միտքս էր: Դարձեալ, Անույ դիմաց Արփաչայ գետին աջ եզերքէն վեր ելլելը բաւական դժուար էր, մանաւանդ գետնին սառած ատենը. իսկ Խոշավանքի կայանին դիմացը տաճկաց սահմանը ելլելը շատ դիւրին է: Ուստի ամսոյս 12/24-ին Խոշավանք գնացի, գրոյն վար

Ռեժիսորի 25 կամ 24 աստիճանի ցուրտ օդով: Երթալու ատեննիս ցուրտը անլի սաստիկ ալ կերեւնար, վասն զի հողմը մեզի դէմ էր. անով իմացանք, թէ որչափ ցուրտ է Հայաստանի բարձրաւանդակը ուսկից քամին մեզի կուգար: Մաքարով եսաուլին, որ Խոշավանքի կայանին գլխաւորն էր, ինծի ըրած բարեկամական հիւրընկալութիւնը այս պատճառաւ ինծի անլի ալ հաճոյ անցաւ. երկրորդ օրն ալ հաճեցաւ ինծի հետ Անի երթալ:

Ամսոյն 13/25-ին առաւօտը կանուխ ճամբայ ելանք, եւ թէպէտ զրոյէն վար 25 կամ 26 Ռեժիսոր ցուրտ էր, բայց նախընթաց օրուան պէս ցուրտ չզգացինք, վասն զի քամի չըլլալով՝ եւ պայծառ արեւ ծագելով՝ չէինք կրնար ջերմաչափին հաւատալ: Խազախաց կայանին ետեւը՝ Հայոց Խոշավանք գեղին ծուռումուռ ու խորտուրտ փողոցներէն մինչեւ Արփաշային եզերքը հասանք, եւ տեղէ մը, ուր որ ջուրը մէկ անգղիացի ոտնաչափ հագիւ խորութիւն ունէր՝ ոտքով անցանք գետէն: Գետին մեկալ կողմէն վեր ելլելը շատ դիւրին է, ինչպէս որ ինծի ըսեր էին, եւ թէպէտ գետինը քարոտ է, բայց ճամբան լայն եւ դարվերը ցածկեկ ըլլալով՝ շատ դիւրութեամբ կերթըցուի անկէ մինչեւ Անի տարածուած բարձրաւանդակը, որուն երեսը այն միջոցին արեւէն այրած խոտերով ծածկուած էր, եւ փառատրապէս լուսաւորուած էին անոր ճառագայթներովը...

Գէպ ի խորանդունդ փոս մը քալեցինք, որ ապառաժ էր երկու կողմէն. բայց անցնելու համար հարկ եղաւ որ մինչեւ անոր երկու ճիւղ բաժնուած տեղն երթանք. վասն զի միայն հոն կըրցածման անոր սեպացեալ եզերքը, մինչդեռ այս տեղի դաշտին երեսը այնպիսի անհարթութիւնք շատ կան: Այն տեղին մօտ Հայոց վանքի մը լաւ մնացած աներակը ձախ կողմը թողլով՝ բլրակի մը վրայ ելանք, վերոյիշեալ փոսին աջ կողմը, եւ անկէ առաջին անգամ լաւ կերպով տեսանք Անիի փլատակները, որ Մասթարայէն Խոշավանք երթալու ատեն մէկ երկու անգամ ալ կերեւնան. բայց քանի մը աշտարակ միայն ադէկ կըտեսնուին. իսկ հոս շինուածներու մեծ

բազմութիւն կը տեսնես, զանգակատուններով ու մզկիթներով, ամենքն ալ այնպէս աղէկ պահուած եւ ամբողջ կերելնան, որ ես ալ Պ. Մուրաեօֆին պէս կըսեմ թէ հաւատալդ չգար, որ ամայի քաղաք մը կերթաս:

Սակայն շատ կսխալի մէկը, եթէ կարծէ, թէ այն տեսքը քաղաքին մէջի շէնքերունն է. վասն զի հեռուէն տուն կարծուածները՝ երկու պարսպաց բազմաթիւ աշտարակներն են, որ դաշտին կողմէն Անին կապաշտպանեն: Չես կրնար երկարատեն աներակները տեսնելով զուարճանալ, վասն զի բլրէն վար որ կիջնաս աներետոյթ կըլլան. հոն չափաւոր խորութեամբ փոս մը կայ, անկէ դէպ ի վեր վերոյիշեալ լեռնակները կերթըցուի հարթ ու շիտակ ճամբով մը: Աւերակները այնատեն միայն նորէն կը տեսնուին, երբոր երբորդ պզտիկ առուակ մըն ալ կանցնիս, որուն ընթացքը իմ անկէ անցածատենս անով միայն կիմացուէր, որ սառուցեալ լճակներ կային, ուսկից աշնան ջուրը գետինը պատռելով դուրս կելլէ. այն տեղէն աներակները որոշ կտեսնուին:

Քիչ ատենէն Անի հասանք, Խոշավանքէն մինչեւ հոն եղած 15 կամ 16 վերսք միջոցը կտրելով մէկ ու կէս ժամէն քիչ մը անելի ատենի մէջ: Անոյ դրսի պարսպին դուռը նշանաւոր բան մը չունի, իսկ երկրորդ պարսպինը գեղեցիկ է՝ հայերէն երկայն արձանագրութեամբ մը զարդարուած, որ հաւանականաբար Պ. Մայիքը տպած առած է. վասն զի տպագրութեան թանաքը դեռ սեւ սեւ վրան մնացեր էր:

Քաղաքին ներսի դին տխուր տեսք մը ունի. ընդարձակ միջոց կը տեսնուի՝ ծածկուած տներու մնացորդներով ու ծակերով, որ անոնց դիրքը կցուցանեն, շատ տեղ ալ դեռ հիմունքը կեցեր են, որով տեղ տեղ փողոցներու ձգուածքն ու լայնութիւնը կրնար իմացուիլ: Այս աներակները զննելով հաւատացի Պ. Ուիլյարահամի խօսքին, որ կըսէ, թէ թպէտ Անոյ հասարակաց շէնքերը աղուոր են, բայց մասնաւորաց տները հաւանական կերպով ոչ գեղեցիկ են եղեր, ոչ ալ հանգիստ: Այն տները շինելու գործածուած նիւթերը նոյն են, ինչ որ այսօրուան օրս հայ բնակիչները իրենց տները շինելու

կգործածեն...

Այն փլատակներուն մէջէն դէպ ի միջնաբերդը գնացի, որ Ալազանի ու Արփաչայի իրարու խառնուելու ատեն կազմած անկեանը մէջ կ'իյնայ: Հոն, դէպ ի ձախ դիմ երեցած առաջին շէնքը փլած եկեղեցի մըն է. յետոյ կուգան այն աւերակներն, որ մեր առաջնորդները բաղնիք մըն է կըսէին, բայց ես կարծեմ Պ.Մուրաեօֆին պէս, թէ եկեղեցոյ մը մնացորդներ են: Բայց այն երկու շէնքերը երեսելի բան մը չունին ոչ ճարտարապետութեան եւ ոչ հնութեան կողմանէ:

Անկէ դէպ ի բարձր աշտարակ մը գնացի, եւ մօտէն դիտելով հասկըցայ որ ատենով մինարէ եղած պիտի ըլլայ՝ ութանկյունի խարսխով հատուածակողմ ապակիի կըմնանի, եւ վրան պզտիկ աշտարակ մը կայ գլանածեւ, որ դուռ մըն ալ ունի մեղ, բայց բաւական բարձր, որ միւլզգիները կարենան անցնիլ: Նախ հոն գտայ պարսկերէն արձանագիր մը, եւ թէպէտ թանաքով սեցած ըլլալէն կ'իմացուէր, թէ Պ. Ապիքին ձեռքը վրայէն անցեր է, բայց ես ալ օրինակեցի զայն. իմաստն այս է. «Ես Քէյ Մուլթան, որդի Մահմուտայ, որդոյ Շաուրայ, որդոյ Մանուչարայ Շէտտատի. իմ նախահարցս եւ մանկանցս հոգոյն փրկութեանը համար այսպէս պատուիրեցիք, անոնց փոխադարձ բարեկամութիւնը եւ միութիւնը մեծնան: Տէրերու կարգիլենք, որ այս Ապուլ Մասմրամին մզկիթին առջեւը ոչխար եւ ուղտ չծախեն. եւ ով որ այս մեր պատուէրը ոտքի տակ առնու, Աստուծոյ բարկութեամբ պատժուի. յամին հիճրէթի 595 /Քրիստոսի թուականին 1198-1199/»:

Տակն ալ հայերէն այսպիսի արձանագրութիւն մը կայ.

«ՈՐ ՀԱՍՏԱՏ ՊԱՀԵՆ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԵՆ»:

Անկէ Անոյ մեծ մզկիթը գնացի, որ ընդարձակ եւ գեղեցիկ շէնք մըն է, եւ բարձր մինարէ մը եւ երկայն սրահ մը ունի, որ Պ. Մուրաեօֆ շատ ճշդութեամբ կ'ստորագրէ: Նոյն մզկիթին վրայ, մեծ դրանը աւելի մօտ երեքլեզու արձանագիր մը կայ պարսկերէն, վրացերէն եւ հայերէն. պարսկերէն մասը

մէկալ երկուքէն աւելի արուած է. երեք տողի վրայ գրուած է եղեր. ամէն մէկ տողին սկիզբը քանի մը բառ միայն մնացեր է. ինչպէս որ գտայ, այնպէս օրինակեցի:

Պարսկերէն մասը այս կնշանակէ. «Յամին... Ե, ես մեղաւորս աթաբէկ Չաքարիա, որդի հանգուցելոյն...»:

Պ. Պռոսէ վրացերէն արձանագիրը այսպէս թարգմանեց. «Յամին զատկական 450, ես Աթաբէկ Չաքարիա, հաստատեցի զայս»:

Հայերէն կտորն ալ այս էր. «Հաստատուն պահողք արինին յԱստուծոյ»:

Անկէ Ալազանի խորանդունդ փոսին կողմը քաղաքը պաշտպանող պատին մնացորդներուն քովէն անցնելով հասայ միջնաբերդը, որ Բագրատունեաց պալատին աւերակներովը միայն անուանի է. այն ալ Քեր-Փորթըրին ըրած փառաւոր ստորագրութենէն շատ վար գտայ: Ուշադրութեամբ դիտեցի տեսայ, որ արձանագիր մը չունի. անկէ իջայ դէպ ի պզտիկ եկեղեցի մը, որուն պատուհանները բազմարուեստ քանդակներով շրջանակներ ունէին, սիւներն ալ կարմիր ու սեւ քարերով շինուած էին. թերես այս այն շէնքն է, որ Քեր-Փորթըր կնկարագրէ իբրեւ կրօնական շէնք մը ետրուրացի շրջանակներով զարդարված: Անկէ բոլորածու եկեղեցի մը անցայ, որու վրայ կային շատ մը հայերէն արձանագրութիւններ որ օրինակելու ատեն չունեցայ. եւ շատ չափսոսացի, վասն զի այն արձանագիրներուն ոմանց մութ գոյնէն իմացայ որ Պ. Ապիք զանոնք տպած է:

Այն տեղոյն մօտ կըսկսի Անին դաշտի կողմէն պաշտպանող պարիսպը: Կարծելով, թէ վրան արձանագրութիւն կը գտնեմ, շատ ուշադրութեամբ զննեցի մինչեւ այն տեղն, ուր կհասնի երկու շէնքերու աւերակաց՝ որոնց պատերը մարտախտի ձեւով սեւ, ճերմակ ու կարմիր քարերէ նկարներով զարդարած են, եւ Պ. Մուրաւեօֆ կուզէ Պահլաւունեաց պալատ կոչել:

Էջ 265-271. Այն շէնքերուն քով, որ Ալազանի փոսին վրայ կախուած պատին կրթնած են, դուռ մը կայ, որ վերջը

պատով գոցեր են. այն դուռը գետը կտանէր խիստ դարձար ճամբով մը Ալազանի ձախ եզերքը, ուր փոսեր ու անձամեր փորեր են: Ատենով այն ծակերը Անոյ բնակչաց հաստատուն տներն են եղեր, ոչ միայն պատերազմի ատեն, ինչպէս որ բազումը կարծեցին, այլ եւ խաղաղութեան ժամանակ:

Հայոց այս գետնի տակ բնակելու սովորութիւնը մինչեւ մեր օրերը կըտեւէ այն կողմերն, ուր որ հողը այն տեսակ աշխատութեանց կուգայ. ես ալ Գարապաղ գաւառին Կիրոսի ըսուած գեղին մէջ անոնցմէ մէկը տեսնելու առիթն ունեցայ: Այս տեսակ բնակութիւնը, որ անշուշտ գետնին երեսը տուն մը շինելու չափ աշխատալի է, այն կողմերու բնակչաց համար մասնատր դիրութիւն մը ունի, որովհետեւ իրենք փայտ չունին, եւ բնակարաննին դրսի օդոյն անմատչելի ըլլալով՝ անոր փոփոխութիւններն ալ շատ չեն զգար. անով ձմեռը շատ աւելի կըտաքնան քիչ մը փայտով՝ որ Հայաստանի մէջ սակաւագիտ ու թանկագին է: Միտքս կուգայ, որ նոյն տարւոյն նոյեմբերի 16-ին, բաւական ցուրտ օդով Կիրոսի գեղն որ հասայ, շատ աշխատեցայ որ վառարանիս մէջ միշտ կրակ վառելով խուցս տաքցնեմ. շատ զարմացայ երբոր այն կաւէ ապառաժներուն մէջ փորուած անհամար անձամերէն մէկուն մէջ մտած ատենս տեսայ, որ շատ տաք է, եւ այն անձամերուն մէջ շատ գեղացիք կրնակին: Քաղաքին այն կտորը մանրամասնաբար դիտելէս ետեւ նորէն մզկիթը գնացի, անկէ մեծ դռնէն դուրս ելայ:

Ետքը Բագրատունեաց անմարդաբնակ մայրաքաղաքին վերջին բարեւ տուի, եւ նոյն ճամբով Խոշավանքի կայանը դարձայ, ուր բոլոր օրը քաշած յոգնութենէս հանգչեցայ:

Անոյ արեակներէն բերած հնութեանց աւարս քննելն առաջ կարծեմ թէ արելորդ չըլլար հոս այն մայրաքաղաքին պատմութեան քանի մը թուականները յիշել, անոր մահմետականաց հետ վերաբերութիւն ունեցած ատենը եւ անոնց իշխանութեան տակ եղած ժամանակ:

Պ. Սէն-Մարթէն իր «Յիշատակարանը Հայաստանի» անուամբ պատուական գրուածքին մէջ /Հատ. Ա., երես 111-

114/, կըսէ, թէ հինգերորդ դարուն մէջ Անին պզտիկ ամրոց մըն էր, զոր Կամսարականք 783-ին Աշոտայ տուին. կարծես թէ իր այս խեղճ դրիցը համար է, որ Հայաստան նուաճող արաբացոց առաջին աշխարհակալներուն աչքին գրեթէ չդպաւ: Աշոտ Երրորդի ժամանակ, 961-ին Անի արքայանիստ քաղաք եղաւ. այս թագաւորը ամուր պարսպով մը պատեց զայն եւ մէջը շատ եկեղեցիներ շինեց: Անոր որդին՝ Սմբատ Բ. աշտարակազարդ երկրորդ պարսպով մը պատեց Անին, որ Բագրատունիք 1045-ին յունաց ձեռքը տուին: Յոյնք հոն շատ չկեցան. վասն զի 1064-ին սելճուգեանց Ալփասլան սուլթանը կամ մանաւանդ անոր որդին Մելիք Շահ եկաւ տիրեց քաղաքին. ետքը անիկայ Պէնի-Շէտտատներուն ծախեց, որոց տիրապետութիւնը իրենց քիւրտ նախահարց արժանի ներողամտութեամբ սկսան, վասն զի 1082-ին Անոյ մէջ կաթողիկոսական աթոռը նորէն հաստատեցին, որ Ալփասլանի աշխարհակալութենէն ի վեր անկէց վերցուած էր: Բարսեղ եպիսկոպոսը Մանուչար էմիրին հաւանութեամբը արեւելեան Հայոց կաթողիկոս օծուեցաւ:

Պէնի-Շէտտար ցեղին իշխանները անընդհատ մինչեւ 1124-ը տիրեցին. այն տարին Վրաստանի թագաւորը Դաւիթ Նորոզող, Ապուստար Բ. էմիրը վճռեց Անիէն. բայց ինքն ալ յաղթութիւնը շատ չվայելեց. վասն զի Փատլուն Բ. Ապուստարի որդին, որ Անոյ առմանէն վերջը Խորասան փախեր էր, 1126-ին բազմաթիւ բանակով եկաւ Անին պաշարեց առաւ, վրացոց հետ պատուաւոր դաշինք մը դրաւ, եւ խօսք տուաւ, որ քաղաքին մէջի քրիստոնէից նեղութիւն չտայ, ու կաթողիկէին վրայի մեծ խաչը վար չառնու: Պ. Պոռսէի հրատարակած Շէտտատներուն ցանկէն գիտենք, թէ Փատլուն Բ. մեռաւ 1132-ին, եւ թէ Մահմուտ եղբայրը անոր տեղը Անիի էմիր եղաւ: 1198-ին ասոր Զէյ որդին Սուլթան պատուանունն ընդունեցաւ:

Պ. Սէն-Մարթէն կըսէ, թէ 1161-ին Գէորգ Գ. թագաւորը Փատլուն երրորդին ձեռքէն Անին առաւ, եւ տուաւ Սադուն անունով վրացի իշխանի մը, որ ապստամբեցաւ, յաղթուեցաւ

և Ատրպատականի Ելտկուզ աթաբեկին քով փախաւ: Գեորգ անոր տեղը Անիին կուսակալ անուանեց Սարգիսը՝ Չաքարիա հայ իշխանին որդին... 1198-ին Անին նորէն Պէնի-Շէտտատներուն ձեռքն էր: Հուսկ յետոյ 1239-ին Մողղաց Չարմաղան զօրավարը պաշարեց Անին, եւ շատ աշխատութենէ վերջը հոն ճինկիզեանց իշխանութիւնը հաստատեց, որ գրեթէ հարիւր տարիի չափ դիմացաւ, վասն զի Անոյ մզկիթին վրայ Ապու Սայետի եարլըղը /ստակ/ կտեսնենք. Իսկ Ապուսայիտ հիճրէթի 717-էն մինչեւ 736 տարւոյն ըսպիլ-ախըր ամսոյն 13-ը թագաւորեց /Զ. ք. 1317-1336/:

Անի երկրաշարժով մը կործանեցաւ 1319-ին. բայց շատ հաւանական չէ, որ բնակչացը ցրուելուն պատճառն այս ըլլայ. վասն զի նախ՝ անշուշտ Ապուսայիտ, որ այն աղետալի դիպուածէն երկու տարի առաջ՝ տասներկու տարեկան ատենը իշխանութիւնը ձեռք առաւ, անմարդի քաղաքի մը շէնքին վրայ իր եարլըղը փորագրել չէր տար. երկրորդ՝ այն երկրաշարժէն շատ առաջ շինուած շէնքերը այնպէս լաւ մնացած են, որ հաւանական կերելնայ, թէ Անի քաղաքին այնպէս մեծ վնաս մը չըրաւ, որ բնակիչները պարտաւորէին իրենց հայրենիքէն ելլելու: Ուրեմն, շատ աւելի բնական է կարծել, թէ Անոյ վերջին անկմանը պատճառ պարսից հալածանքներն ու բոլոր մօտակայ երկիրներուն ապահով չըլլալն էր, քանի որ Պարսկաստանի մէջ մողոլներուն ցեղը պակսելու եւ իյնալու վրայ էր:

Մահմետականաց Անոյ մէջ ունեցած իշխանութեան այս ստորագրութիւնը որչափ ալ անկատար ըլլայ, այս յայտնի է, թէ երկուք ու կէս դարէն աւելի Անին մահմետականաց ձեռքը մնաց, ուստի եւ զարմանք չէ քաղաքին մէջ արաբացի եւ պարսիկ արձանագրութիւններ գտնուիլը: Եւ որովհետեւ մահմետական աշխարհակալներէն շատը Խորասանէն կամ Պարսկաստանի միւս գաւառներէն կուգային, բնական է, որ Անոյ բնակչաց մէջ շատ պարսիկներ գտնուէին, եւ իրենց լեզուովը գրուած պատուէրները անոնց համար էին, ու Անոյ պատերուն վրայ այնչափ դարերէ ի վեր մնացին:

Միանգամայն, այս պատմական պատկերիս նայելով, մեր քաղաժ արձանագրութիւնները ժամանակագրական կարգով մը կրնանք դասատրել, եւ ըստ այսմ առաջին պիտի դրուի Պ. Ապիքին օրինակած քիւֆի արձանագիրը, որովհետեւ Մանուչարի ժամանակէն է, որ որդի էր Շատրի, հայ մատենագրաց Ապուստար ըսածը, որ Անիի էմիր եղաւ 1072-ին: Այն արձանագրութիւնը կըցուցնէ, թէ Անին դաշտի կողմէն գոցող աշտարակագարդ պարիսպը բուն Բ. Մմբատայ շինածը չէ, հապա Շէտտատները նորէն շինել կամ միայն ամրացուցել են զայն: Անկէ ետքը կուգայ մզկիթին քիւֆի արձանագիրը. եւ թէպէտ վրան նոյն էմիրին անունը կ'տանենք, սակայն արաբացի շարադրութենէն յայտնի է, թէ այն անունը ոչ թէ շէնքը շինողինն է, հապա արուած արձանագրին սկիզբները յիշուած մէկուն, վասն զի ետեւէն այս բառերս կան. «Առ թագատրութեամբ», եւ այլն. եւ թէպէտ յատուկ անունը չկայ, բայց Շահնշահ մականունը գրուած է, որ կտրուէր ըստ իմ գիտցածիս՝ միայն Անոյ այն էմիրին, զոր վրացիք վճռտեցին անկէ 1174-ին: Ապա ուրեմն՝ իրատունք ունիմ կարծելու, թէ այն մզկիթը շինել տուողը այս Շահնշահը կամ Ամիրշահն է:

Այս ցանկիս մէջ երրորդ պէտք է դնել Քէյ Սուլթանին արձանագիրը, որուն թուականը շատ աղէկ պահուած է, թէպէտեւ անուանի նախագրութիւն մը չունի, բայց մինչեւ իրատենը ճանչցուած Պէնի-Շէտտատներուն ցանկին մէջ անուն մը կ'աւելցնէ, եւ կ'ցուցանէ, թէ վրացիք, որ Անոյ տիրել էին 1174-ին, հոն շատ ատեն չդիմացան: Անկէ ետքը կուգայ Զաքարիա աթաբէկին արձանագիրը, որ կարծեմ թէ 1237-ին է: Աննէնէն նորը Ապուսայիտ սուլթանինն է, վասն զի չորեքտասաներորդ դարուն 17 եւ 36 տարիներուն մէջ կ'իյնայ:

Կվերջացնեն այս յօդուածս՝ յառաջ բերելով Ահմէտ Պէն-Մուհամմէտ - էլ Ղաֆերիի Նիկիարիսթանէն հատուած մը, որ Անոյ պատմութեան կվերաբերի, եւ ոչ երբէք հրատարակուած է, թէպէտեւ Անոյ Մելիք Շահէն պաշարուելուն վրայ օգտակար տեղեկութիւններ կուտայ՝ ականատես վկայէ

մը լսած ըլլալով: Սելճուգեանց ցեղին պատմութեանն որ կհասնի, Ալփասլանի քազաւորութեանը վրայ այսպէս կխօսի.

«Մօճայ Պիհամբայի /Աննմանին/ կտակին մէջ ըսուած է թէ 456-ին /Բ. ք. 1063/ Ալփասլան սուլթանը Խորասանէն Ռում երթալու ճամբայ ելաւ. բայց երբոր Վրաց երկիրը հասաւ, դէպ ի Ռում գնաց եւ Մելիք Շահ շահգատէին յանձնեց որ Վրաց քազաւորութիւնը ջնջէ. վերջը երկու գետ ունեցող /տիւրուտի/ քաղաք մը հասաւ, որ խիստ ամուր էր ու խիստ բարձր դիրք մը ունէր, շատ մը ջրով պատած էր, եւ անունն էր «*Բնակութիւն սրբոյ կուսին Մարիամու*»: Երկրին բոլոր քահանաներն ու կրօնաւորները հոն ժողվուեւ էին, եւ կըսէին թէ այն քաղաքը քրիստոնէից մէջ սուրբ կարծուած տեղերէն մէկն է, իսկ վրացիք գրեթէ ամէնքն ալ քրիստոնէայ էին: Դիտեցին տեսան, որ ձիաւոր զօրքը քաղաքին պարիսպներուն չկրնար մօտենալ, հետեակ զօրքն ալ անկարելի էր որ այն բոլորածեւ աշտարակներուն վրայ ելլեր: Ասոր վրայ շահգատէն շատ տրտմեցաւ. վասն զի այն քաղաքը թողուլ երթալը՝ առանց բնակչաց վնաս մը հասցնելու, իրեն շատ ծանր կուգար. սուլթանին ալ աղաչելը, որ մնացած զօրքը դրկէ՝ դիւրին բան չէր: Եւ թէ որ մէկ կողմանէ, պատերազմը օգուտ մը չընէր եւ հետեանք մը չունենար, ուրիշ կողմանէ մեծ ամօթ էր. «Եթէ քաղղը քաղաքին դռները չբանար»: Այսպէս ըսի իրեն. «Հոգ մի ըներ, վասն զի ինքնակալաց պիտոյքը ուրիշներու պիտոյքէն տարբեր կերպով կըլցուին, եւ հասարակաց մարդկանց պիտոյիցը նման չեն: Յիրաւի, եթէ իրենց քաղղը ուրիշներու քաղղին նմանէր, Աստուծոյ օգնութիւնը հետերնին չէր ըլլար. անոնց մեծութիւնը չէր յայտնուէր, ժողովուրդք ալ անոնց զլուխ չէին ծոեր եւ անոնց հրամանները չէին կատարեր»:

«Երկրորդ օրը պատերազմի պատրաստութիւն տեսնուեցաւ. լաստեր շինեցին, որով հետեակ զօրքը եւ քաջերը խրամը անցան. մեծ արիւթիւն ցուցուցին, այլ գործը հետեանք մը չունեցաւ եւ շատ քաջ մարդիկ մեռան: Շահգատէն առանց իմ զիտնալուս յանդուգն գործոյ մը ձեռք զարկաւ.

իր պահանջողները հետն առած պարսպին կլոր աշտարակներուն մօտեցաւ, ուսկից սկսան հանգոյց ըրած շուաններ նետել, այնպէս որ կրնային զինքը մեծ վտանգի մէջ ձգել. բայց ամենակարողն Աստուած պահեց զինքը, եւ քաղաքէն հեռացան: Այս դիպումս որ լսեցի՝ զարմանքն ու վախը զիս առին, եւ չէի զիտեր, թէ ինչ խորհուրդ տամ. մէյ մըն ալ սաստիկ հով մը փրթաւ, սաստիկ տեղատարափով. երկինքը այնպէս մթնցաւ, որ բոլոր աշխարհի խաւարի մէջ մնաց. այնպէս սուկալի գետնաշարժ մը եղաւ, որ կարծես թէ վերջին դատաստանի օրն էր: Երբոր այն աղետալի դիպումն անցաւ եւ աշխարհս նորէն լուսաւորուցաւ, տեսայ որ պարսպին արեւելեան մասը խրամին մէջ փլեր է, պարիսպները ընկեր են եւ խրամն ալ լեցուեր է, այնպէս որ զինուորները առանց դժվարութեան միջմաքերդը մտան, բոլոր մէջի եկեղեցիներն ու վանքերը այրեցին, եւ գրեթէ բոլոր քրիստոնեաները մահմետական եղան»:

Муравьев Н.
РАЗВАЛИНЫ АНИ⁴⁰

с. 257-288:... Я возвращался из Эчмиадзина в Тифлис, по другоу дороге на Александрополь, потому что имел намерение посетить, на берегах Арпачая, великоленные развалины Ани, бывшеу столицы Багратидов.... После двадцати верст, конноу дороги, спустились мы к реке Арпачаю, и нам открылось, на противоположном берегу, обширное поле развалин; еще за пять верст от Ани, исполинские врата уже отверзали пустынный вход к ее чудным останкам. Армянская Пальмира красовалась вдали, сонмом своих храмов и мечетей, минаретов и боуниц, как будто

⁴⁰ Муравьев. - ГРУЗИЯ И АРМЕНИЯ, ч. 2, СПБ. 1848.

люди еще ее не покинули на жертву времени. Мы приближались к ней по левой стороне реки, и увидели, под береговыми скалами, знаменитый монастырь Кошаванк, богато обстроенный, где погребены внуки просветителя Григория, католикосы Иосиф и Даниил, и многие из Царей Багратидов. С казачьего поста, расположенного на горе против Ани, предстала во всей красе своей древняя столица.

Неужели действительно пусты Ани? - но этот величественный собор, который господствует, по середине города, над всеми зданиями, разве не готов выпустить, из под своих сводов, толпы народа? От чего же, по сторонам его, два минарета? Один из них, совершенно уединенный, еще бы можно принять за колокольню соборную, хотя в восточном вкусе; но от чего к другому пристроена мечеть, на обрыве утесов? неужели, в царственной столице Багратидов, поклонники Магомета так близки с исповедниками Господа Иисуса? Кто объяснит такое противоречие, по среди мертвой тишины сего как бы очарованного города, где не видно не только людей, но даже и призрака человеческого? Но вот опять церкви, рассеянные вправо от собора, и одна из них круглая, на подобие башни, а за нею тянется целая ограда исполинских твердынь, из красного камня, как бы облитых кровью, хотя уже нет ни осаждающих, ни осажденных. Что за пустынный холм возвышается влево от собора, с полуаркадами и полусводами, которые или не довершили люди, или обрушило время? Это вышгород столицы, это бывшие палаты Багратидов. Теперь я вижу, что Ани пусты, и что рука времени их также коснулась, хотя многое оцепенело, в страшном сжатии сей роковой руки, и еще будто живо. Вышгород обличает мертвенность Ани; с палат царских нача-

лась страшная жатва смерти... Напрасно стоят повсюду храмы; нет в них более молитвы. Если есть еще пустынные церкви на окрестных горах, или вне ограды, на пространстве поля, бывшего некогда городом; то это лишь памятники минувшей славы; нет более Ани. Из всех ее окон зияет смерть; это одна постоянная гостья стольких жилищ; она встречает путника во всех вратах и храмах и чертогах. Если вы не хотите нарушить очарования, возбужденного чудным зрелищем опустевшей столицы, окиньте быстрым взором все ее каменные сокровища, и не вникайте в грустные подробности развалин. Если же хотите вникнуть в их плачевную повесть, они вам отзовутся минувшей жизнью.

Ани, ничтожная крепость Тиридата, процвела только при династии Багратидов, когда она утвердилась в области Ширакской. Удивительна судьба сего знаменитого рода, который в одно время занял царственные престолы Армении и Грузии, и может состязаться древностью со всеми царскими родами Европы и Азии... Начиная с седьмого века, все более возрастала слава Сумбатов и Ашотов, которых имена передавались из рода в род, вместе с почетными титулами Патрициев и Магистров, от императоров греческих. ...Но слава Ани начинается только с сыном Аббаса, Ашотом III или Милостивым, который перенес туда столицу.

При нем соорудились все лучшие ее памятники. ...Сумбат III Шагин-Шах, продолжал начатое отцом украшение новой столицы, которая при нем получила громкое название Ани, о тысячи церквах, и слово сие обратилось в священную клятву для народа. Сумбат соорудил крепкую стену из красного камня, с башнями необычайной толщины, которые доселе поражают

взоры, и обвел внешний город стеною, с глубоким рвом; она простиралась до нынешних пустынных ворот, что за пять верст от Ани. Сын его Гагик I построил великолепную соборную церковь посреди столицы, и убедил католикосов переселиться в Ани; ему приписывают и строение обители Св. Григория, на подобие Эчмниадзинской. Это было самое блестящее время для города и династии Багратидов; тогда процветало в Ани и другое славное племя Пахлавунское, давшее Армении великого воеводу Ваграма и Григория Магистра. Саркис, первый из католикосов основавшихся в Ани, соорудил близ своих палат богатую церковь, в честь святой Рипсимы, и оставил по себе кафедру Петру, которому суждено было испытать много бедствий, в течение долгого своего правления, ибо благоденствие Ани кончилось с царем Гагиком... Это случилось в 1045 году; войска императора заняли столицу, и Мономах принудил Гагика отречься от престола предков... А между тем оставленная столица Ани предана была горькой своей участи, от совершенного безначалия, посреди непрестанных нападений персов и турков, греков и грузин, состязавшихся друг с другом в пределах бывшего царства армянского. ...Страшное землетрясение выгнало в 1319 году последних жителей из Ани, и сокрушило в ней остатки пышных палат и храмов; но не смотря на то еще некоторые стоят и свидетельствуют о древней красоте города... Когда мы довольно насладились пустынным зрелищем Ани, и собрано было достаточное число провожатых, для безопасного посещения развалин, мы стали спускаться к берегу Арпачая, по глубокому оврагу, где были также заметны остатки зданий. Древний Ахуреан или Арпачай, течет подле Ани, между двух отвесных скал, и надобно сходить к

глубокому руслу, по каменистой тропе, пробитой в утесах. Пронзительный холод обвеял нас под сумрачным их навесом; Арпачай сердито кипел по камням, не охотно открывая влажную стезю свою к очарованной столице. Гений тысячи одной ночи представил бы этот бешенный поток, у подножия Ани, заколдованным стражем сего таинственного города тысячи одной церкви: в наименовании его уже действует воображение восточное, ибо оно умеет, одной яркой чертой резко обрисовать предмет.... Восход по утесам был также труден как и спуск: когда мы поднялись на каменистый берег ущелья, нам представилась еще гора, хотя уже не столь отвесная, по скату коей раскинуты были печальные остатки Ани.

Трех ярусная мечеть, как бы некая боиница, стала на вершине горы поперек малой ложбины; из пустого ряда ее окон, казалось готов был посыпаться огненный дождь ядер. Над нею подымался высокий минарет, созданный воображением восточным, чтобы стоять на страже заветных сокровищ: ибо не напрасно, в преданиях курдов и армян, еще так свежи рассказы о тайных кладах отжившего города. Не возможно было идти прямо к мечети по крутизне; доверяясь опытности нашего вожатого, мы следовали за ним вправо, по окраине утесов; там еще стояла высокая арка ворот, от которых перекинут был некогда смелый мост на противоположный берег; доселе видны остатки моста... На самом обрыве скалы, действительно стоит бывшая женская обитель Св. Григория, вся из красного камня, которую соорудил Царь Гагик I в 1000 году, по образцу Эчмиадзинской, предназначив ее для усыпальницы своему роду. Еще сохранилась церковь, но уже обрушивались все окружающие ее здания, под нею видны келлии в скале и глу-

бокие пещеры, а выше в горе начало крытого хода, который вел мимо обители к реке; своды его теперь обвалились. Мы хотели спуститься к монастырю, но проводник остановил нас, указывая на солнце; я понял, что не много времени нам оставалось, и что еще много таких каменных сокровищ в Ани, и повиновался немому указанию. Несколько далее развалины церкви осеняли глубокое устье пещеры, которая слывет безвыходною в народе. Тут подымалась стезя на вершину горы, где были разбросаны Ани, покрытая саваном снега, которым только накануне ранняя зима повела сию мертвую Царицу пустыни.

Первая предстала нам, на краю города, великолепная церковь, вся в изваяниях, с чудными карнизами из арабесков; нарядный портик ее легко опирался на одну порфиновую колонну, во вкусе восточном. Над дверями изображен был Спаситель, а по сторонам его, снятие со креста и одно сонное видение, которое я не умел себе объяснить; в головах спящего стояла Божия Мать, и над ним парили три ангела; быть может это самое видение побудило к основанию церкви. На внешней арке, которую поддерживала красная колонна, странно начертаны были нагие женщины, обвитые змеями, вероятно Фурии; но как могли мифологические символы найти место в преддверии Христианского святилища? Я взшел в церковь и удивился православному ее устройству и стенной живописи: на горнем месте видна была Влахернская Божия мать, с предвечным младенцем на руках; Спаситель приобщал под двумя видами Апостолов; а ниже его стояли двенадцать Святителей, между коими можно разобратить греческие имена: Николая, Леонтия, Аристагеса, сына великого Григория; на боковых стенах написаны вход в Иерусалим и усение Божией Матери. Замечательно,

что все надписи или греческие, или грузинские; армянских вовсе нет. Это было бы довольно странно в Армянской столице, если бы сего не объясняла внешняя надпись, иссеченная на алтарной стене: "Церковь сооружена при Атабеге Спасаларе Шагин-Шах, в 700 году армянского летосчисления /т. е. в 1251 году/, следственно в то время, когда Ани были во владении грузинских царей". ...Время не позволяло мне снимать все надписи, трудные для самих армян; я довольствовался уловить хотя одно имя и год, и переходил таким образом, от памятника к памятнику, на этом обширном поле смерти. Не далеко от церкви к востоку кончался город, о чем свидетельствуют остатки огромных ворот, с прилегавшею к ним стеною.

Несколько выше, на пустынной площади, возвышается другая круглая церковь замечательной архитектуры, которая отчасти напомнила мне Иерусалимскую мечеть Омара: по двенадцати аркад в каждом из ее двух ярусов, и еще сохранилась внутри стенная живопись. Там, где был престол, написан Спаситель, окруженный архангелами, в других углублениях четыре Евангелиста и лики святых; надписи все армянские и одна на вратах свидетельствует, что церковь была сооружена в патриаршество Петра, при Иоанне Сумбате, сыне Царя Гагика. От этой церкви перешли мы, по груде обломков, усыпавших сию некогда лучшую часть столицы, к великолепному собору, который соорудили Царь Гагик и супруга его... Здание отличается от всех прочих обширностью и характером зодчества, собственно армянского, потому что оно украшено резьбою по стенам вместо живописи; купол уже обвалился, но прочность стен устояла против землетрясения. Великолепные палаты Царя Гагика находились подле самого собора: кто разберет цар-

ские чертоги в этой массе обломков, убеленных снегом. Одинокій минарет возвышается на их месте, свидетелем разрушения; за ним видна еще одна уцелевшая церковь, круглая на подобие Сумбатовой. Близко от собора, на самом обрыве горы, та великолепная мечеть, которою я любовался издали; она в изящном мавританском вкусе; наружная стена ея покрыта надписями куфическими, но ни кто из нас не знал арабского языка. Должно полагать однако, что ее соорудил не первый обладатель Ани, эмир Мануче, потому что он обратил главный собор в храмину своей веры, но внук его Фадлун, сын изгнанного Абуласвара, когда опять овладел городом и дал обещание не касаться собора. Найденный мною в последствии перевод сей надписи подтвердил мое мнение. Обвалившийся помост мечети не позволил спуститься в два ее нижних яруса, висевшие над крутизною, но верхний являл следы чрезвычайного великолепия: шесть цельных столбов, из красного камня, посредине храмины, и еще двенадцать прислоненных кругом ее стен, поддерживали низкие своды, которые испещрены шахматными плитами, красного и черного цвета. Множество арабесков изсечено по карнизам и капителям столбов; самый помост представлялся, из под груды обломков, в виде шахматной доски, хотя другого узора нежели своды. Очаровательный вид открывался из пустых окон, на утесистые берега Арпачая и в дальнюю окрестность. Солнце уже склонялось к закату, а еще вышгород Ани, ярко озаренный его лучами, манил нас к себе, на южную оконечность столицы. С одной только стороны, можно было подойти к вышгороду, и тут возвышались крепкие башни; одна из них уже почти обрушенная, стояла на страже у входа. Я изумился крепкому положению сего места, когда увидел что

другая река, столь же крутоберегая, подступила с этой стороны к Ани: обе они, Алаза и Арпачай, бурно стекаются на краю вышгорода, ограждая его поясом своих скал; там, где наиболее кипят их воды, вырастает одинокий утес, увенчанный обителью, которую не тронули люди, ради ее неприступности, и забыло время на пустынном острове. Окраина вышгорода обнесена была двойною стеною с башнями: они обрушились, как бы ради своей бесполезности, ибо здесь природа оградила Ани, крепче руки человеческой. Сохранились однако остатки трех церквей, расположенных кругом ограды, в залог иной более прочной защиты; одна из них, со стороны Арпачая, представляется в виде ворот, своею высокою аркою. — Холм вышгорода, весь облепленный обломками, украшен был некогда палатами Багратидов и эмиров; но от них остались только три аркады: средняя в два яруса, с такими же украшениями как и мечеть Фадлуна, и быть может той же руки. Дикий очаровательный вид открылся нам, с высоты царственного холма, в ущелья обеих рек и на всю окрестность, не смотря на ее белое однообразное покрывало. Что то страшное веяло из ущелья, где уже победителем стремился Арпачай, поглотив быструю Алазу; сумрак, вместе с вечерним туманом, глубоко сходил в это устье. Багровые лучи еще озаряли площадь, внутри стен, и поле за стенами, где были Ани, но в них все было мертво. — Только мы, чуждые посетители, говором своим оживляли могильную тишину сей многолюдной некогда столицы, но и нас самих изгоняла ночь из негостеприимного города, где уже ни для кого не было крова. — Какое ничтожество дел человеческих.

Мы бежали из вышгорода, чтобы уделить еще несколько минут на развалины; когда же остановились

на обрыве Алазы, у той круглой церкви, которая видна была от собора, внезапно поднялись на противоположном берегу, изрытом пещерами, вопли курдов, жителей сих пустынных мест. Изумленные появлением странников, в столь поздние часы дня, они скликали стада свои и прятались в подземелья. Встревоженный криками курдов, вожатый спешил привести нас на другую оконечность города, к самым стенам, где сохранились одни великолепные палаты; мимоходом мы обошли другие еще пространные развалины, которые слывут банями, но более похожи на остатки дворца и церкви, соединенных вместе. — Не это ли мраморное святилище, которое соорудил, в честь святой Рипсимы, католикос Саркис, когда перенес кафедру в Ани и построил там свои палаты? Пусть решит этот вопрос более опытный посетитель. Здание, к которому привел нас вожатый, действительно заслуживало внимание, ибо это были единственные чертоги, которые уцелели промежду многих церквей. Они касались с одной стороны городских стен, а с другой спускались многими ярусами, по отвесному берегу Алазы, усеянному также развалинами. Фронтон их был украшен шахматными плитами; большие ворота открывали вход во внутренность здания, быть может караван-сарая или жилища каких либо вельмож, но конечно не Царей, по соседству городской стены. Мне бы хотелось назвать его чертогами знаменитого рода Пахлавуни, славного полководца Ваграма или племянника его Григория Магистра, ибо приятно одушевлять живыми именами безжизненность развалин.

От сих пустынных палат направились мы, вдоль городской стены, еще вооруженной грозными башнями Царя Сумбата, к городским воротам, потому что

невозможно было долее медлить. — Еще багровее казались, при вечерней заре, исполины сии, складенные из огромных плит красного гранита; они стоят на страже пустой столицы, как воин блюдет вверенное его хранению, не испытывая: есть ли что под заветным замком? Царь Сумбат, воздвигший сии громады в лучшую эпоху Багратидов, окопал их глубоким рвом, доныне видимым, от крутого берега Алазы до столь же отвесных скал Арпачая, и сделал неприступным этот единственный вход в столицу. Но другая обширная стена, которою обнес он внешний город или предместье, уже не существует. На целом поле развалин стоит только одинокая церковь, изящной архитектуры, которую как говорят выстроил богатый пастух, по обету ради благоденствия стад своих, когда уже бывший город обратился в пастбище; sic transit gloria mundi. Высокие ворота, между двух круглых башен, чрезвычайной толщины, открыли нам выход из царственных развалин Ани; солнце село, а нам надлежало еще воспользоваться остатками вечера, чтобы проехать полем до пяти верст, для сокращения дороги, и найти более удобный брод Арпачая. Совершенно смерклось когда мы приблизились к тем высоким воротам, которые видели утром, с противоположного берега. От них тянулся остаток ограды вверх по реке, и видно было, что тут находился главный спуск, а вправо шла дорога в древнюю обитель, Кошаванк, и не доходя до нее стояли в лощине три опустевшие церкви. Самые ворота, чрезвычайно высокие, состояли из двух круглых столбов, в виде башен или минаретов, соединенных легкою аркою; на одном из них уцелела вершина, на подобие церковной главы, время сбило другую. Город, в который некогда они открывали вход, исчез позади их, так что нельзя угадать

теперь, где лицевая сторона сих ворот? Подумаешь, что это триумфальная арка, воздвигнутая в честь какого либо победителя, и действительно то были торжественные врата, которыми время вошло в Ани и скрыло их до основания. Слишком темно было, чтобы искать надписи...

Надобно было иметь всю опытность нашего жоатаго, старожила этих мест, чтобы спуститься, по утесистой тропе, к глубокому руслу Арпачая и найти, или лучше сказать угадать, в темноте знакомый ему брод, через быстрые воды. Я вдохнул свободно, когда мы вышли на наш берег, и еще более остался доволен, когда достигли ближайшего селения для ночлега, потому что весь день почти не сходили с лошадей. Сильный мороз укрепил ночью выпавший снег на берегах Арпачая, вдоль которого лежала дорога в Александрополь. Частые развалины видны были на противоположной стороне: то сломанный мост, то какая либо одинокая церковь, или несколько храмов вместе, остатки древнего города Шурагеля /Ширакаван/, где основался Царь мученик Сумбат, прежде нежели внук его Ашот Милостивый перенес столицу в Ани.

Х. Ф. Б. Линч

АНИ И АРМЯНСКОЕ СРЕДНЕВЕКОВОЕ ЦАРСТВО⁴¹

С. 430-431 ...В Европе можно найти средневековые города, от которых волна жизни давно отхлынула и которые сохранились почти в целости до

⁴¹ Х. Ф. Б. Линч. АРМЕНИЯ, Путевые очерки и этюды Т. 1, Тифлис, 1910.

наших дней. В Армении путешественник в этом отношении менее счастлив, пока он не увидит перед собой стены и башни города Ани на берегу реки Арпачай. Может быть, мы этим приятным сюрпризом обязаны полному запустению его окрестностей. В непосредственном соседстве его нет и не было ни одного селения, которое бы могло поживиться его архитектурными остатками. Благодаря сухости армянского климата, розовый вулканический камень его зданий сохранил свою первоначальную свежесть...

...Первое и может быть, наиболее прочное впечатление в этом древнем городе получается от наружного вида длинного ряда ровно сложенных, двойных стен с изящными башнями в известных промежутках... Многие годы прошли с тех пор, как в этом городе и в этой области бился пульс человеческой жизни. Но если настоящее этого места безгласно, тем более красноречиво его прошлое не только обилием своих памятников и надписей, но, к счастью, и сравнительным богатством исторических материалов, сохранившихся в литературе. Во многих других армянских городах, скудные остатки которых мы посетили, мы к сожалению нашли нить истории порванной. Ани, к счастью, была пощажена временем и может предъявить больше письменных памятников. Династия, которой она обязана своим блеском и поныне жива в ярком повествовании наиболее симпатичного из армянских писателей того времени....

С. 455 . Правление царя Ашота представляет особенный интерес для путешественника, приехавшего в Ани; потому что в его именно время город этот из простой крепости на берегу Арпы превращается в царскую резиденцию и столицу всего государства. Ашот III-й возвел много новых общественных

зданий и содействовал укреплению города, в котором происходила его коронация. Сын и преемник его Сембат // значительно расширил его и построил наружную стену, к которой я привел читателя... Он положил также основание собора, но умер до его окончания...

С. 456 ...Сам Гагик у нас остается в памяти скорее, как покровитель искусства, чем как военный герой. В его царствование была окончена постройка благородного собора в Ани, благодаря щедрому пожертвованию и личной инициативе его супруги царицы. Кроме того, он построил еще одну из больших церквей, украшающих столицу, а именно церковь Просветителя со стороны Долины Цветов. Мармашенский монастырь близ Александрополя был построен в это же время одним из армянских князей, Вахрамом. И наконец в Ани перенесена была из соседнего города Аргина резиденция патриарха...

473-500 ... Длинная линия укреплений тянется по направлению к востоку. Все такие стены в Ани состоят внутри из солидного конгломерата облицованного с обеих сторон четырехугольными глыбами песчаного камня. Поражаешься удивительным искусством, с которым сложены эти стены, и тщательностью, с которой глыбы пригнаны края с краями. Мы входим в ограду между двумя стенами и некоторое время идем в восточном направлении. Над нами, на фасаде внутренней стены находится прекрасный барельеф льва и почти непосредственно за ним мы достигаем внутренних ворот прямо к западу от большой башни. Над сводом их видна несколько стертая надпись. Она была списана, но смысл и дата ее не выяснены. Мы знаем, что стены эти первоначально были выстроены царем Сембатом // 977-989. Но они наверное были позже реставрированы и тогда же к

ним прибавлены были башни. Самые древние из открытых надписей были найдены на круглой башне, не далеко от этого входа. Она написана куфическими /древне-арабскими/ буквами и сообщает, что башня была воздвигнута Манучаром, сыном Чавира или Абул-севара... Другие надписи принадлежат к последней половине 12-го столетия и началу 13-го. Они написаны на армянском языке и устанавливают факт, что некоторые из башен были построены частными лицами для увековечения своего имени... За нами, по мере того, как мы подвигаемся вперед, открывается с обеих сторон длинный барьер укреплений. Внутренние стены многих башен провалились и открыли сводчатую внутренность их. Они имеют вид целого ряда высоко поднимающихся к небу апсид.

Направляя шаги к собору, самому большому из зданий, мы проходим мимо разбросанных обломков восьмиугольной башни, которая, должно быть, обрушилась в сравнительно недавнее время. Ее видели еще в целости мои предшественники, которые описали ее, как минарет. Может быть, она служила также сторожевой башней. Большой уцелевший обломок каменной стены, отдельные камни которого еще крепко связаны между собой, указывает на большие размеры и форму строения. Остатки прекрасной винтовой лестницы ласкают глаз, а высокие достоинства каменной кладки вызывают удивление. На этих развалинах были найдены две надписи. Одна на персидском языке носит дату 595 г. геджры, или 1198-99 христианской эры и гласит, что какой-то Кей-Султан из рода Бени Чеддад, "запрещает продажу овец и верблюдов перед этой мечетью Абу-л-Мамрана". Другая – на армянском языке, без всякой даты или указаний на личности и представляет просто

увещание или призыв к порядку. Надо полагать – и ничто не доказывает противного, – что минарет принадлежал к исчезнувшей мечети. /Предположение Броссе, что эта мечеть и есть собор, мне кажется неправдоподобным/.

Собор вызовет удивление в путешественнике, даже если бы он приехал из Эчмиадзина. Хотя размеры его с европейской точки зрения и не велики, он тем не менее представляет величественное здание. Он носит отпечаток того неподдающегося определению качества, которое мы называем красотой, и едва ли ктонибудь может смотреть на него без радостного трепета. Собор совершенно открыт и виден во всей своей красоте, так как окружавшие его здания все обрушились... Вторая черта, поражающая зрителя, это искусство, с которым эти простые ровные поверхности были использованы. Положение апсиды обозначено только двумя нишами, которые образуют углубление в фасаде восточной стены. Две подобные же ниши видны на юге и кажется, также с северной стороны; но они введены только для украшения и единства плана. Остальное пространство оживлено идеально легкой ложной аркадой, которая поднимается почти до крыши, обнимает ниши и простирается на все четыре стены... Архитектура крыши носит более сложный характер... Вся картина крыши, в самом деле, носит существенно византийский характер, но не имеет ничего общего с той кучей нагроможденных друг на друга ящиков, которыми отличаются некоторые представители этого стиля. Здесь, напротив, получается впечатление величавой простоты, лежащей в основе всего разнообразия очертаний и форм.

Внутренность церкви замечательна с точки

зрения истории и архитектуры и может вызвать восторг в любителях искусства. В ней много типично-готических черт и она может служить доказательством восточного происхождения этого стиля...

Предшественники мои заметили на потолке следы живописи, но я не нахожу, чтобы здание пострадало от их исчезновения. Штукатурка отпала и раскрыла совершенство каменной кладки; крыша также, как и стены, сделана из камня, и как это обыкновенно бывает в армянских церквах, ни дерево, ни железо здесь не были употреблены в дело... Хотя внутренность почти свободна от орнаментов, искусство скульптора нашло себе применение в украшении наружных ниш, дверей и окон и в изваяниях ложной аркады. Нигде мы не находим ни следы варварства. Рисунки просты и полны изящества, исполнение выше похвалы. Впечатление, которое мы выносим из осмотра этого здания, убеждает нас в том, что мы видели памятник высшей художественной ценности, указывающий на уровень культуры, на много опередивший современную ему цивилизацию на Западе.

На стенах видно несколько надписей на армянском языке; они списаны и переведены. Самая древняя из них найдена на южной стене и довольно длинна. Она гласит, что в 1010 г. /459 г. арм. эры/ в царствование Гагика, царя царей Армении и Грузии, собор, основанный царем Сембатом, был докончен царицей Армении и дочерью Сюникского царя, Катранидэ по поручению ее мужа, царя Гагика. Царица прибавляет, что она также украсила церковь драгоценными орнаментами и что она принесла этот дар Христу от своего имени и от лица своих трех сыновей: Сембата, Абаса и Ашота. На фасаде видны две надписи, принадлежащие к периоду занятия Ани византийцами...

Здание гораздо меньших размеров, чем собор, но близко подходящее к нему по плану и стилю – церковь, посвященная Св. Григорию Просветителю, занимающая уединенное положение на восточной окраине города на той стороне скалы, которая обрывается к руслу реки Арпы, образуя целый ряд горных утесов. Это на самом деле романтическое место. Боковая долина, о которой я выше упоминал, в этом месте сходится с долиной Арпы и окружена стенами, которые крутыми бастионами спускаются к реке... Подземные проходы ведут во внутрь в город... Камень однообразной окраски...

Войдя в церковь, мы поражаемся прежде всего тем, что она сохранилась почти в совершенной целости. Штукатурка держится на стенах и потолках, и в фресках, которыми они были украшены, еще можно разобратить рисунок. А между тем мы здесь имеем перед собой памятник, воздвигнутый около 800 лет тому назад и еще нетронутый рукою реставратора. Расположение внутренности почти такое же, как в соборе... Фрески, украшающие также фасад, взяты из библейских сюжетов. Они, должно быть, сильно поблекли с тех пор, как были описаны моими предшественниками. Сопровождающие их надписи все сделаны грузинскими или греческими буквами. Этот факт заставил предположить, что церковь предназначалась для греческого вероисповедания, но мы знаем, что она была построена армянином, для армянского монастыря и посвящена армянскому святому...

С наружной стороны церкви сделаны надписи в память различных событий на армянском языке. Внутри каждой из последних трех восточных арок южной стены находится надпись в 25 строк. Кажется, строчки идут поперек всех трех арок и составляют

один непрерывный текст. В этой надписи говорится, что в 1215 году /664 г. арм. зры/ в правление Захария и сына его Шаханшаха, некто Тигран, из рода Хоненц, построил монастырь на этом месте... Надпись на восточной стене принадлежит более поздней эпохе и помечена 1310 годом /или 759 арм. зры/...

В непосредственном соседстве с этой церковью, но на более возвышенном пункте мы видим две другие интересные руины. Одна из них состоит из остатков массивной стены и комнаты, совершенно изолированных по своему положению. Эти стены носят характер, называемый обыкновенно циклопическим. Развалины второго здания – небольшая, почти подземная баня...

Недалеко от церкви Св. Григория, вы, следуя по течению реки Арпы, встречаете остатки прекрасно сохранившейся каменной ограды той же совершенной каменной кладки. Стены ее спускаются по откосу к поднимающемуся от русла реки скалистому выступу с почти отвесными боками. На краю этого мыса над рекой находится маленькая часовня, полуразрушенная, но еще сохранившая элементы прежней красоты. Она отличается от окружающей ее стены розовой окраской камня, из которого она построена... Рядом с этим изящным памятником находится комната или часовня иной формы. У верхнего конца ограды видны развалины длинной сводчатой лестницы, которая, пройдя по всему откосу и через западную стену, выходит в ущелье с западной стороны мыса к самому краю воды. Около 130 сажени дальше, вниз по течению, вы видите столбы моста, единственная арка которого провалилась. Над этим мостом предшественники мои видели на скале остатки ворот с надписью от 1320 года.

Я склонен думать, что ограда и часовня составляли части того же монастыря Св. Григория, церковь которого я уже описал. Одно из самых видных зданий Ани – мечеть с многоугольным минаретом. Она возвышается на скале на правом берегу Арпы, над разрушенным мостом. Арабская надпись, сделанная из кирпичей, вставленных недалеко от вершины в каменную стену минарета, огромными буквами изображает слово аллах. Мечеть – творение первого мусульманского правителя Ани, Манучара, сына Абулсевара. Этот факт, повидимому устанавливается куфической надписью, которую можно видеть на моей фотографии на северо-западной стене, смежной с минаретом. Как раз над ней видна длинная персидская надпись, которая должна быть более чем на 200 лет, моложе первой... От надписи на трех языках, найденной Ханиковым, я не видел никаких следов. Он сам уже во время своего посещения видел ее на обломке. В ней упоминалось имя Захария, к которому был прибавлен титул атабега; она могла принадлежать 1237 году царствования Захария III. Архитектура мечети не похожа ни на одну из упомянутых мною до сих пор...

Впродолжении лета, предшествовавшего нашему посещению, в Ани были сделаны раскопки русским археологом г. Марром. Одним из интересных результатов его работ, поскольку они видны на месте – было открытие линии стен с бастионами поперек перешейка или самого узкого места площади от ущелья Арпы до ущелья Цагкотца. Один конец этого укрепления начинается у первой из этих долин в непосредственном соседстве с мечетью. На юго-западе от этого перешейка с его поперечной стеной, площадь опять расширяется и в то же время дости-

гает наибольшей высоты, стягиваясь и образуя холм с плоской вершиной. На вершине и боках этого холма видны фундаменты стены и строений; из них, по крайней мере, два здания, прекрасно сохранились и вырисовываются на фоне неба. Едва ли можно сомневаться в том, что эта хорошо защищенная позиция служила местоположением старой крепости Ани прежде, чем она превратилась в город и резиденцию короля... Эта крепость, должно быть, составляла ядро позднее построенного города – ту внутреннюю крепость, о которой говорится в описаниях. На вершине холма, около 400 футов над руслами рек, возвышалась цитадель. И есть основание предполагать, что она служила также дворцом... К несчастью, от стен дворца ничего не осталось, а те два здания, о которых я упомянул – остатки двух маленьких церквей. Одна из них возвышается на северной стороне укрепленной возвышенности, другая – на юге...

Если мы спустимся с холма цитадели в южном направлении к тем скалам, которые разделяют оба ущелья близ слияния двух рек, мы пройдем через остатки внутренней стены мимо развалины маленькой часовни, четыре столба которой также, как и купол, еще целы. Я снял фотографию с прелестных деталей южной двери, возвышающейся над Арпачаем... Ани, в самом деле, может служить музеем различных архитектурных стилей – особенность, вполне соответствующая его географическому положению и любознательной, восприимчивой к новым впечатлениям культуре его населения. К западу от этого здания видны развалины, находящийся в последней стадии разрушения. Может быть, они представляют апсиду другой часовни. Отсюда открывается вид на скалы под цитаделью, из которых самая южная

увенчана стенами третьей часовни. Видно, как Арпа вырывается из глубокого ущелья по левую сторону руины и сливается со своим притоком около скалы с часовней... При ближайшем осмотре этой стены, я нашел ее облицованной с обеих сторон и 3 ф. 4 д. толщины. Выйдя из цитадели или внутренней крепости, мы осмотрели фундамент любопытного здания, недавно открытого раскопками г.-на Марра. Но размеры этой заметки заставляют меня ограничиться описанием тех зданий, которые еще уцелели. Вернемся поэтому по своим стопам по направлению к городу, придерживаясь как можно ближе ущелья Аладжи, древнего Цагкотцадзора или Долины Цветов. На вершине скалы, на виду у всего города, возвышается круглое здание с барабановидным куполом и конической крышей. Я могу представить читателю три фотографии этой часовни Св. Григория; одна снята с восточной стороны, другая изображает вход с западной стороны, а третья — внутренность часовни. Это прелестный маленький памятник, который подобно собору, соединяет в себе элементы византийского и готического искусства... На стенах видны следы живописи... Мы узнаем из надписей, что часовня была посвящена Св. Григорию и что она построена во время армянских царей. По видимому, она служила местом погребения для дома Пахлавуну или Пахлавидов...

Часовню Св. Григория невольно сравниваешь с другим памятником того же стиля в противоположной части города... План менее сложен и размеры довольно велики, в особенности купол гораздо большего диаметра. Но внутренность часовни лишена того магического обаяния, которым обладает часовня Св. Григория, и симметричность ее нарушается восточной

нишей алтаря. Это здание не в состоянии будет продержаться еще много лет, если не будут приняты меры к его сохранению; нижние части его уже сильно попорчены. Наружные орнаменты очень похожи на орнаменты собора. Панно ложных аркад покрыты надписями...

Продолжая нашу прогулку вдоль скалы над долиной Аладжи, мы проходим мимо высокой насыпи, увенчанной развалинами стены. Старый священник высказал предположение, что она обозначает местоположение дома синода, где принимались вклады и вершились другие церковные дела. Немного дальше к западу от этой насыпи мы останавливаемся, чтобы осмотреть маленькую часовню, высеченную в солидном массиве скалы. От этого причудливого строения внимание наше отвлекается стенами и зияющими залами замка. Он расположен в крайнем северо-западном углу города... Моя фотография изображает южную сторону этого обширного здания и соединение двух долин. Вход — с востока со стороны города. Вы восхищаетесь превосходной кладкой стен и изысканными орнаментами двери. Эта дверь — один из самых выдающихся предметов в Ани... За отсутствием каких либо надписей — мы напрасно искали следов письма, как с наружной, так и с внутренней стороны здания — я склонен думать, что этот так называемый дворец просто склад для военных припасов или казарма...

Остается упомянуть еще о двух зданиях, представляющих значительный интерес; оба расположены в таких кварталах города, которые вероятно, были тесно застроены, и оба очень ветхи и сильно попорчены. Более западное из них, может быть, самый любопытный из всех памятников Ани, и боюсь, что я

не успел разобраться во всех деталях его сложного плана... Стены покрыты надписями... Надписи... уже переведены и опубликованы. Наиболее древняя была найдена, кажется над дверью часовни и устанавливает ее постройку в эпоху царей... Надписи на портале относятся к гораздо более позднему периоду...

Второй из этих двух памятников в то же время последний, о котором я должен упомянуть. Он расположен между собором и часовней Искупителя и не велик по своим размерам, но чрезвычайно изящен. К несчастью крыша и вся верхняя часть его обрушились. Действительно, от него уцелели только северная стена, апсида и часть южной стены... Я не мог найти никаких следов надписей, но старый священник на основании уже исчезнувшей надписи утверждает, что эта развалина – церковь, посвященная Св. Стефану. На моей фотографии замка читатель наверное заметил одну особенность этого древнего города, которая имеет исторический интерес. Ущелье Аладжи так же, как и обе боковые долины, открывающиеся одна в этом ущелье, а другая в долину Арпы, имеют такой вид, как будто они были изрешетены целой сетью пещер, – так велико число подземных жилищ, которые в них заключаются. Легенда населяет этот подземный город душами тех граждан Ани, которые предпочли скорее умереть, защищая свой город, чем переселиться в чужие далекие страны...

В нашем знакомстве с городом царей оказался бы существенный пробел, если бы мы оставили без внимания лежащей по соседству монастырь Хоша-Ванк... Монастырь расположен, как мы видели, на противоположном или левом берегу и окружен с двух сторон изгибом реки. Мост исчез. Маленькая деревня сгруппировалась между монастырем и руслом реки, где

таятся в тени высоких лавовых скал две часовни и усыпальница царя Ашота...

Но урок, который мы можем вынести из посещения столицы Багратидов и изучения живых свидетельств о погибшей цивилизации, щедро расточаемых здесь путешественнику на каждом шагу, имеет гораздо более глубокое и широкое значение, выходящее за пределы истории и архитектуры. Памятники ее бросают яркий свет на характер армянского народа и рельефно выделяют важные особенности армянской истории. Они не оставляют сомнения в том, что этот народ может быть включен в небольшое число рас, показавших себя восприимчивыми к высшей культуре. Они представляют армян способными и симпатичными посредниками между цивилизацией Византийской империи, завещанной ей от Рима – и народностями Востока.

ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

M. F. BROSSET
LES RUINES D'ANI⁴².

1. Ani était, dans l'antiquité, une petite et insignifiante citadelle du district de Chirac, dans la province d'Ararat; car au temps de la dynastie arsacide Vagharchapat était la capital de l'Arménie, et dans son voisinage florissaient les plus belles villes; le district de Chirac ne jouissait alors d'aucune célébrité. mais lorsque en 321 de J.-C. le roi Trdat eut fait don de cette contrée au prince Camsar⁴³), le Chirac et Ani firent partie des domaines des seigneurs Camsaracans et commencèrent à prospérer sous une sage administration.⁴⁴)

2. Ce pays étant plat, voisin de l'Araxe, gras et fertile, Armaïs, fils d'Haïc, l' avait donné autrefois à son fils Chara, afin que cet homme, d'une voracité restée proverbiale, pût y trouver le moyen d'assouvir son appétit⁴⁵).

3. Malgré l'ancienne renommée de ce pays, surtout sous les princes Camsaracans, la ptite citadelle d'Ani, perdue dans une plaine, resta dans l'obscurité jusqu'à l'extinction des Arsacides. Après la chute de cette puissante dynastie⁴⁶), l'Arménie fut

⁴² LES RUINES D' ANI, CAPITALE DE L'ARMÉNIE SOUS LES ROIS BAGRATIDES, AUX X^E ET XIE S, **HISTOIRE ET DESCRIPTION**, PAR M. BROSSET. IIE PARTIE. DESCRIPTION, AVEC UN ATLAS DE 24 PLANCHES LITHOGRAPHIÉES. ST.-PÈTERSBUURG, 1861.

⁴³ La famille Camsaracane était un rejeton de la branche Caréni-Pahlav, des Arsacides d'Arménie. Son ancêtre ayant perdu, par suite d'une blessure, un fragment d'os du crâne, fut surnommé Camsar «tête diminuée;» v. Indjidj, Ant. de l'Arménie, t. II, p. 174, sqq.

⁴⁴ Moïse de Khoren, l. II, chap. 67, 90

⁴⁵ Ib. I. 12, La tradition porte même que le nom de Chirac n'est qu'un derive de celui de Chara, altéré

⁴⁶ Artachès IV, le dernier des Arsacides arméniens, fut détrôné en 428, par le Sasanide Vahram ou Vahraran V. La dynastie avait duré 578 ans.

bouleversée de fond en comble par les Perses pyrolâtres, grace aux dissensions des seigneurs arméniens. Dès-los tuote organization disparut, les villes florissantes des grandes provinces furent oubliées, et la capital de Vagharchapat, dans l' Airarat, s'éclipsa pour toujours.

Depuis cette époque les seigneurs arméniens laissèrent le pays aux mains des étrabgers, sans s'en occuper aucunement. L'on vit donc les Perses, d'un côté , commander par l'entremise de leurs marzpan, et les musulmans , de l'autre, par leurs osticans⁴⁷), qui foulèrent et déchirèrent l' Arménie, au point que tout sentiment d'union s'éteignit, et que chacun tomba dans la stupeur du découragement.

4. Dans ce temps-là les deux frères Achot et Chapouh, de race princière, fils du grand prince Sembat Bagratide, sous la pression d'un ardent patriotism, réussirent des exploit guerriers à chaser de l'Arménie tous les ennemis et à pacifier la contrée.⁴⁸) Ils achetèrent pour une grosse somme, aux princes Camsaracans, le district de Chirac.⁴⁹). Achot, que les Arméniens appellent Msaker «le mangeur de chair restaura et fortifia Ani, qu'il peupla

⁴⁷ L'histoire des osticans arméniens, i. e. des gouverneurs de l'Arménie pour les khalifes, a été traitée exprofesso, par M. le professeur Péterman, de Berlin, dans sa dissertation De osticanis; j'ai complète ce travail, autant qu'il m'a été possible, dans les Addit, et éclaire. à l'hist. de Georgie, p. 249, sqq L'historien arménien Ghévond, qui m'a fourni le plus de matériel , est maintenant publié, texte et traduction par le P. Carabiet Chahnazarian, Paris, 1856.

⁴⁸ Ceci est de la fin du VIIIe s. Sur les premiers princes Bagratides arméniens, et nottament sur Achot et Chapouh , v. Addit. et écl. À l'hist. georgie, p. 159, ainsi que le Tableau généalogique.

⁴⁹ On croit, dit le P. Indjidj, que le Chirac fut acheté par le Bagratides en même temps que le district d'Archarounik (l'Archorni des Annales géorgiennes), au VIIIe s. ; Arm. Anc. P. 417. Ani n'était alors qu'une forteresse au bord de l'Akhourian, qui s'agrandit et devint ville seulement sous Achot III, dans la seconde moitié du Xe s. Alors l'ancienne citadelle prit le nom de «Fort-Intérieur, Nerkinaberd. »

de ses adherents, en l'année 763.⁵⁰⁾

5. C'est cependant sous le roi Achot III , de qui nous parlons plus bas, que la ville d'Ani commença à être florissante; car c'est depuis lors que des princes forts et justes y construisirent successivement de beaux edifices, de magnifique palais, des églises remarquables, des hôtelleries, marches, etc. Ani fut reconnu comme capital du pays, et l'historien Matthieu d'Edesse la nomme «Résidence royale.». l'esprit d'association et de civilisation s'y développa; elle devint un lieu desirable, un centre, pour les hommes d'intelligence . Elle vit dans son sien d'illustres pontifes, de puissant monarques, de superbes églises et couvents, de charmants palais royaux , de majestueuses demeures des patriarches⁵¹⁾ car les roi Bagratides, s'étant fortifiées dans le district de Chirac, commencèrent à régner dans Ani. C'est du

⁵⁰ Si l'on ne peut dire l'origine du nom d'Ani, on sait du moins qu'il n'existait en Arménie une autre ville forte, appelée de même Ani ou Camakh, dans le canton de Daranaghi, sur la rive occidentale de l'euphrate, la Haute - Arménie des géographes. Cette place, depot des rois Arsacides arméniens, lieu de leur sépulture et renfermant un beau temple d'Ormuzd, ne doit point confondre avec Ani dans le Chirac, objet de notre travail; v. indj. Arm anc. p 7-9 S. Martin Mém. sur l'Arm. T. I p.72

⁵¹ Anania de Chirac, ou d' Ani, computiste du VIIIe s., Samouel, auteur d'une Chronique en tableaux, justement estimée, du XIIe s, Mkhitar d' Ani, historien dont l'ouvrage est malheureusement perdu, vivant au XIIIe s, telles sont quelques-unes des illustrations littéraires d' Ani. Une grande famille, celle des Pahlavonis ou Pahlavides, alliés aux anciens Arsacides, occupait ici une position très élevée et possédait, croit-on le magnifique palais resté debout au N. de la ville. Cette famille a fourni une série de grands capitaines, l'illustre littératureur Grigor-Magistros, XIe s, et une série catholico et d'hommes distingués, dont la généalogie a été réduite en Tableau par M.E. Dubalier, à la fin de sa traduction de Matth D'Edesse. Ce Tableau ne concordant pas, en beaucoup de points, avec ce qu'on sait par le moyen des inscriptions d' Ani et de environs, c'est là ce qui m'a décidé à donner dans la première Partie de cet ouvrage une double généalogie des Pahlavides, d'après les historiens et d'après les inscriptions, sup. P. 54, sq.

prince Achot , en l'année 856, que date cette installation héréditaire, qui dura jusqu'en 1079, sous le dernier roi Gagic. Ainsi la fortune et la dynastie des Bagratides se sont soutenues Durant 223 ans.

6. Maintenant il est temps d'indiquer par ordre la succession des monarques, de faire connaître combine d'établissements ils ont fondés ou fait prospérer; comment ils sont devenus forts par la concorde et se sont amoindris par la mésintelligence, en sorte que la charmante ville d'Ani a été précipitée sans ressource du faite de la gloire.

§ I. Rois d'Ani.

7. A sa descendance appartenait Bagrat-le- Brave, à qui le roi Vagharch⁵²) conféra le titre de thagadir «pose -couronne» sur la tête des rois arméniens. A l'époque du christianisme, plus ils furent fervents adorateurs du Christ, plus devinrent puissants quelques-uns d'entre eux. Animés d'un ardent patriotisme, ils se distinguèrent par des actes d'une telle bravoure, qu'ils expulsèrent l'ennemi, affranchirent leur nation de la tyrannie des infidèles et méritèrent d'être sacrés rois d'Arménie. Le premier d'entre eux fut le prince Achot, nom dérivant de celui d'Asond, fils du premier Chambat, d'où s'est formé le nom de Sembat.

8. Or la race Bagratide, après avoir exercé l'emploi de thagadir, sous la dynastie Arsacide d'Arménie, conserva son illustration quand cette dynastie se fut éteinte. Quelques-uns de ses membres furent puissants par intervalles, comme généralis-simes, couropalates, patrices. Ainsi Sèmbafc Bagratide fut nommé couropalate par l'empereur Léon⁵³), en 695 ; puis en 743 le prince Achot, fils de Vasac Bagratide, monta encore plus haut

⁵² Le premier roi Arsacide d'Aménie, 150 ans av.J.-C.

⁵³ Léonce, d'abord patrice, sous Justin Rhinotmète, puis empereur, 695—698.

en honneurs et reçut de l'ostican arabe Mrovan⁵⁴) le titre de patrice ou de prince des princes ; son fils aîné fut Sembat ; le brave Achot - Msaker «le Mangeur de chair, » mentionné cidessus, et qui acheta Ani, fut fils de Sembat; SembatAe-Confesseur, fils d'Achot, périt dans la persécution des infidèles⁵⁵) ; son fils fut le prince Achot, qui reçut l'onction royale.

9. I. Le puissant prince Achot Ier fut d'abord général d'Arménie. Il se distingua tellement entre tous, par sa bravoure et son intelligence, par son patriotisme et sa piété, qu'il fut chéri et recherché de chacun, et se concilia toute la nation, en 856. ⁵⁶) Voilà ce qu'écrivit à son sujet l'historien Jean catholicos : «Arrivé à l'âge moyen, il était de forte taille et corpulence, large d'épaules, d'un visage ouvert, ombragé de noirs sourcils ; haut en couleur, ayant aux yeux des taches de sang, tels que des rubis rouges sertis sur une perle, il était beau de sa barbe blanche⁵⁷), doué d'éloquence et d'une intelligence sublime. Sobre dans les plaisirs des banquets, ne portant point envie aux supérieurs, ne

⁵⁴ L'ostican et dernier khalife omniade Mervan, conféra en effet à Achot non une dignité grecque, comme celle de patrice, mais le titre de hramanatar ou exécuteur des volontés du khalife, une espèce de vice-royauté. Achot se fit reconnaître aussi comme patrice d'Arménie, ce qui suppose de bonnes relations entre lui et les Grecs; car le patriciat, le 4e des rangs de la hiérarchie byzantine, se conférait à des princes souverains étrangers, dépendants ou simplement amis des empereurs, et encore à ceux qui se réfugiaient à Constantinople.

⁵⁵ Sembat, durant les 30 années qu'il fut chef de la famille Bagratide et exerça le pouvoir en Arménie, fut plusieurs fois compromis dans les intrigues des osticans entre eux et contre le khalife. Enfin il tomba entre les mains de l'ostican Bougha, qui l'envoya avec d'autres à Bagdad, et y fut mis à mort, en 856, ayant refusé d'embrasser l'islamisme. C'est probablement à cause de ce mélange de raisons politiques avec des raisons religieuses que l'histoire le qualifie simplement de Confesseur.

⁵⁶ Il fut le premier couronné de sa race, et est distingué dans l'histoire par le titre de «Medz, le Grand.»

⁵⁷ Trad. S.-Martin, p. 124 : «Il avait une belle et magnifique barbe ; » ce qui sera raconté plus bas montre que le roi Achot atteignit un âge avancé.

dédaignant pas les inférieurs, il semblait se peser d'abord dans une balance, et y mettre ensuite toute l'humanité, pour, ne retrancher rien aux autres de ce qu'il jugeait nécessaire pour sa personne. »

L'empereur Constantin Porphyrogénète trace son éloge en ces termes: «Le grand Titan arménien, aux longs bras, était également adroit des deux mains. Il s'appelait Achot C'est celui qui vint antrefois auprès de l'empereur Léon, mon père. »⁵⁸)

La réputation d'intelligence et de piété du général Achot s'étendit au point que le khalife Maksam⁵⁹), en ayant eu connaissance, non content de lui envoyer de riches présents et des vêtements distingués, lui conféra le titre de prince des princes, qu'il commença dès-lors à porter sans interruption, payant seulement un tribut au khalife.

10. En 859 Achot s'occupa d'organiser convenablement son pays et ses troupes, et confia le commandement de l'armée à son frère Abas. A force de glorieux exploits, il soumit à ses volontés tous les rebelles, après quoi il gouverna toute la nation avec grande sagesse, à titre de maître reconnu. La grandeur et l'excellence de ses oeuvres inspirèrent aux grands et au catholicos la pensée de le créer roi d'Arménie, et ils la firent connaître au khalife de Bagdad. Celui-ci, fort satisfait d'un tel projet, envoya à Achot, par l'entremise de l'ostican Isé, une couronne, des vêtements royaux, des ornements et un magnifique cheval. Isé posa en grande cérémonie la couronne sur la tête d'Achot, et

⁵⁸ Le roi Achot eut l'insigne honneur d'envoyer, en 878, une couronne à l'empereur Basile Ier, qui, se re gardant comme un descendant des Arsacides, crut devoir se mettre ainsi en rapports avec la famille des anciens thagadirs arméniens. Ce même roi vint à Constantinople en 888, rendre ses hommages à Léon VI, le Sage ; Mu-ralt, Chronogr. Byzantine, p. 458, 469.

⁵⁹ Maksam-Djafr Ibrabim-Billah, on Abou-Sahac Ahmed-Mohtazam. tel est le nom que les Arméniens donnent au khalife Mohtazem-Billah, régnant 840—862 de J.-C.

l'ayant recouvert des habits royaux, le proclama roi d'Arménie, dans son palais⁶⁰), au nom du khalife. Là se trouvaient tous les seigneurs arméniens et le catholicos Géorg, qui lui donnèrent en grande pompe l'onction royale, eu 885⁶¹). A cette nouvelle l'empereur grec Basile lui envoya également une couronne et de riches ornements, en le traitant de son fils chéri. En preuve de son affection il lui restitua toutes les citadelles arméniennes occupées par les Grecs.

11. Après son sacre Achot prit à coeur de rétablir la hiérarchie, tombée en désuétude, et de promulguer des lois. Il créa des commandants, des princes, des juges, des officiers militaires, décurions, centurions et chiliarques ; il construisit des citadelles et de beaux édifices, en mot, il organisa l'Arménie, qu'il rendit riche et considérée. Cependant il établit sa résidence à Bagaran, ville située sur la rivière Akhourian. Il se rendit ensuite à Constantinople, où il fut reçu très honorablement par l'empereur Léon-le-Sage. En revenant de là il tomba malade sur la route, près du Chirac ; ayant appelé le catholicos, -il accomplit beaucoup d'oeuvres pieuses et distribua de grandes sommes aux pauvres, aux églises et aux couvents.

Ce fut ainsi que le roi Achot mourut, dans sa 72e année, en 889, comblé de louanges et de bénédictions, cinq ans après avoir reçu l'onction royale, mais ayant occupé le pouvoir durant 31 ans,

⁶⁰ Suivant Tchamitch, Hist d'Arm. t II, p. 709, ce fut à .A ni que l'ostican donna l'investiture à Achot. Je n'ai trouvé l'indication, très importante, du lieu, ni chez Jean catholicos, ni chez Vardan et Asolic, mais bien chez M. S.-Martin. Mém. t. II, p. 350.

⁶¹ Le P. Tcham. ibid. p. 1033. remarque avec raison que les historiens Asolic et Vardan se trompent en indiquant le couronnement d'Achot eu 436—887, puisque le fait eut lieu sous Basile-le-Macédonien, qui mourut le 1er mars 886, Cf. Dubalier, Rech. sur la Chronol. Arm p.269 : seulement ici la mort de Basile est fixée au 11mars, vraisémblement par suite d'une erreur typographique.

dont 26 comme chef de la amille Bagratide, avant son couronnement.

Nous avons vu un Evangile en parchemin, écrit en lettres onciales, à cette même époque, au commencement duquel on lit: «Ce saint Evangile vivifiant a été écrit en 336—887, sous le pontificat de Géorg, catholicos d'Arménie, sous le principat d'Âchet, prince des princes, sous l'autorité de Sembat Bagratide. C'est moi Sahac Vanandatsi, fils de Vard Vanandatsi ou Mleh, de mon double nom.... sic. »⁶²⁾

12. II. En 890 Sembat Ier, surnommé Nahatac «le Martyr,» succéda à son père et construisit dans la ville d'Erazghavors⁶³⁾ ou Chiracavan, dont il fit sa nouvelle capitale, la magnifique église de Sourb-Phrkitch «le Saint-Sauveur;» deux ans après, le khalife⁶⁴⁾, informé qu'il régnait à la place de son père, lui envoya une couronne royale et des habits ornés d'or, après quoi il fut solennellement sacré par le catholicos, dans l'église construite par lui. L'empereur Léon lui envoya également une couronne, avec de riches présents et un rescrit affectueux, où il renouvelait l'expression de la bienveillance qu'il avait eue pour son père. Chaque année c'étaient de nouveaux présents et trésors de la part de l'empereur.

13. Le nom de Sembat devint si célèbre que de grands princes, venus de loin pour le voir, admiraient sa sagesse et sa bravoure ; plus l'éclat de sa gloire se répandait, plus se développaient chez lui la prudence et l'amour du bien. Le khalife , informé de ses belles qualités, lui fit remettre une nouvelle couronne,

⁶²⁾ La transcription du manuscrit en question s'était donc prolongée sous deux règnes, car je crois que le Sembat ici nommé est le roi fils et successeur d'Âchet-le-Grand.

⁶³⁾ Cette localité était située sur l'Akhourian, dans le territoire de Cars : on n'en sait rien de positif.

⁶⁴⁾ Ce fut, à ce qu'il paraît, le khalife Mohtadi, qui envoya l'ostican Afchin donner l'investiture au nouveau Monarque.

une ceinture d'or et un cimenterre. Il ordonna que ce prince gouvernât en toutes choses, sans prendre l'avis de l'ostican, et décidât de tout suivant sa discrétion⁶⁵). Au dire de Jean catholicos, chacun put alors vivre en paix dans son héritage, planter sa vigne, ouvrir des jardins, labourer les terres en friche. Les principaux seigneurs, ne craignant plus d'incursions, construisirent des églises en blocs énormes de pierres⁶⁶) cimentées. Pour comble de bonheur, l'empereur grec Léon témoignait au roi une bienveillance inaltérable.

La piété de l'illustre Sembat était vraiment favorisée du ciel. Bépandant partout la crainte, il chassa l'ennemi de ses frontières et conquit par sa bravoure un tel ascendant que tous ses grands ne respiraient que patriotisme et union. Ce fut seulement lorsqu'ils périrent ces sentiments que la protection divine se retira d'eux, et qu'ils furent privés de leur grandeur. On en vit quelques - uns se livrer à l'envie l'un contre l'autre, aux dissentiments nés de la haine et même à la rébellion. Leur rage fut alors portée à un tel excès, que quelques-uns eurent l'audace d'attaquer et de piller la ville où résidait le roi, alors absent du Chirac.⁶⁷)

À cette nouvelle les ennemis du voisinage reprirent de l'assurance et commencèrent à inquiéter l'Arménie. Les seigneurs

⁶⁵ Les historiens arméniens disent même que l'Arménie et la Géorgie entières furent mises par le khalife sous l'autorité de Sembat ; v. Add. et écl. p. 62. Ce qu'il y a de sur, c'est qu'Adarnasé II, de Géorgie, était d'abord avec Sembat dans les meilleurs termes, et que les familles royales d'Aphkhalie et d'Arménie avaient contracté à cette époque plusieurs alliances par mariages; v, les Tableaux généalogiques.

⁶⁶ On peut voir par divers passages des Rapports sur mon voyage, que les architectes géorgiens tiraient vanité de la grosseur des pierres employées par eux dans les constructions, et constataient souvent leur travail en y inscrivant leur nom ; 2e Rapp. p. 154, 6e, p.56,57... etc

⁶⁷ Ceci eut lieu en 907. Les conjurés s'étaient alors installés à Erazgbavours, en attendant le succès d'une attaque à laquelle devait prendre part Adarnasé II, de Géorgie.

dissidents, au lieu de s'unir au roi, pour accabler les ennemis, s'adjoignirent à l'ostican musulman Housouph (frère et successeur d'Âfchin, mort en 901, et nommé ostican par le khalife Motaded), et se mirent à guerroyer contre le roi et contre leur patrie. Après bien des vicissitudes le grand Sembat, voyant l'Arménie succomber par la discorde, et foulée aux pieds des étrangers, se livra lui-même à Housouph. en 913, pour mettre fin à la guerre et pour prévenir la ruine complète de la nation. Mais l'ostican impie, au mépris de la foi jurée, lui fit subir des tortures atroces⁶⁸), afin de le faire faiblir dans la foi, et le courage de la victime en ayant triomphé, le roi fut martyrisé en 914, après un règne de 24 ans.

14.III. A c h o t II, fils de Sembat-Nahatac, i. e. le Martyr, ayant appris dans l'éloignement où il se trouvait le trépas de son père, fut atteint au coeur d'une douleur profonde; il se hâta de venir et, rassemblant quelques braves, donna la chasse aux ennemis et vengea le sang de son père. Il était animé d'un tel patriotisme et fit en peu de temps de tels exploits d'énergie, que nul n'osait s'avancer contre lui. Quand il eut expulsé tous les ennemis de la contrée, les seigneurs, voyant que la protection divine se déclarait pour lui, affluèrent auprès de sa personne, et le

⁶⁸ La détention du roi dans la plus dure captivité dura plus d'une année ; quant aux supplices qu'il eut à souffrir, la description en est révoltante. Le saint roi eut enfin la tête coupée, auprès du bourg d'Erendchac, dans le canton de Goghthen, après quoi son corps fut attaché à un gibet ; Tcham. Hist. d'Arménie, t II, p. 757, D'après le même auteur, ib. p. 1034, certains historiens, et entre autres Jean catholicos, ne lui attribuent que 22 ans de règne. Ces historiens, s'il n'y a pas erreur dans les manuscrits, décomptent sans doute les 2 années qui précédèrent le couronnement de Sembat, ou tout au moins celle de sa captivité ; car le langage de l'histoire n'a pu toujours une précision mathématique. Au reste, l'année 914 est remarquable comme étant celle de l'expédition des Rhouzics ou Russes à Barda, racontée par Mosé Caghancatovatsi peu après le martyre du roi Sembat; v. *Bullet. Hist-Philol.* t. IV, p. 202, article de M. Kunik.

proclamèrent roi à la place de son père, en 915. Dès-lors il comença à organiser la puissance de l'Arménie.⁶⁹⁾

15. Alors (en 921), Constantin Porphyrogénète empereur de Grèce, l'ayant invité à venir, il se rendit avec plaisir à Constantinople, accompagné de quelques seigneurs. L'empereur lui témoigna beaucoup d'affection et de considération, ainsi qu'à ses grands.

Les écrivains arméniens, grands admirateurs de sa force, assurent qu'un jour il prit dans mains une forte baguette de fer et la tordit en rond : d'où lui est venu le nom d'Achot-Ercath, i.e. Achot-Fer. Après son retour de Constantinople, il engagea de grandes guerres et remporta de nombreuses victoires ; mais par suite des énormes fatigues qu'il eut à supporter, à cause de la mésintelligence des seigneurs, il tomba grièvement malade et mourut sans laisser d'enfants, en 928, ayant régné 14 ans et 6 mois.⁷⁰⁾

16. IV. Abas, frère d'Achot, devenu roi en 929, pacifia la contrée à l'égard du dehors ; il se construisit alors en divers lieux de beaux édifices, il s'établit beaucoup de couvents⁷¹⁾, où

⁶⁹⁾ Les victoires qu'il remporta sur son frère Abas, sur les Apkhas qui le soutenaient, sur Gagic, roi de Vaspouracan, et autres, lui firent décerner par le khalife Muktader le titre de chahanchah, qui passa à ses héritiers -, S. Martin, Mémoires, t I, p. 362.

⁷⁰⁾ Les historiens qui ne donnent à David-Ercath que huit ans de règne font abstraction des années où il fut roi de droit, sans être encore reconnu par toute la nation, et avant que l'empereur grec lui eût donné l'investiture ; Tcham. t. II, p. 1036.

⁷¹⁾ Les historiens arméniens racontent que Gagic, premier roi du Vaspouracan, pour se concilier l'appui des Grecs, avait fait mine, vers 926, d'embrasser les doctrines de Chalcédoine, mais son clergé y fit, naturellement, la plus énergique opposition, et il s'ensuivit une polémique sérieuse entre les Grecs et les Arméniens : c'était sous Romain-Lécapène et au temps d'Achot-Ercath. Huit ans après, sous Romain-Ie-Jeune et Abas, les Grecs renouvelèrent leurs tentatives pour amener les Arméniens à leur croyance : leurs efforts ayant été sans succès, Romain commença à tourmenter les

s'illustrèrent un bon nombre de savants vartabieds. A la même époque furent fondés ou restaurés les monastères de Dprévank⁷²) et de Narécavank, où brillèrent les saints Grigor de Narec et Barsegh. « Il fit cela, dit Vardan, par l'entremise de Barsegh, surnommé Djon, supérieur du saint asyle de Dprévank, dans le district d'Ani. » Et ailleurs :

« On apporta à Dpravank la croix dite de Sourb-Astovadzadzin, aujourd'hui de Vardzia, bénie par S. Mesrob, et qui, sur le bras droit, porte une inscription arménienne, cachée sous une feuille d'or. »

Cependant le roi Abas, ayant conservé son pays en paix par ces utiles établissements, mourut en 951, après un règne de 24 ans. Il avait épousé la fille de Gourgen ou Giorgi II, roi d'Apkhazie.

religieux arméniens, assez nombreux dans ses états, où les incursions des musulmans leur avaient fait depuis longues années chercher un asyle. Ceux-ci, voyant leur pays pacifié, sous le règne prospère d'Abas, retournèrent par bandes dans l'Arménie, où ils restaurèrent plusieurs couvents et en fondèrent de nouveaux, ceux dont parle ici l'historien d'Ani ; Tcham. t. II, p. 218 sqq. ; Kiracos, éd. de Moscou» 1858, p. 47; cf. sup. p. 69.

⁷² Ou Dpravank « Couvent du lecteur » (l'un des quatre ordres mineurs, dans la hiérarchie cléricale, dont Barsegh-Djon était supérieur au VIIe s. Ce monastère subit une restauration au Xe s. Il se trouve dans la province de Chirac, au N. d'Ani ; Tcham. II, 347.

Quant au couvent de Narec, à la pointe S. du lac de Van, il a été fondé par des moines arméniens, venus de la Petite-Arménie, pour échapper aux persécutions des Grecs. Parmi les hommes distingués qui y ont vécu l'on remarque Anania le Philosophe, Xe s., qui « écrit contre les hérétiques Thondrakians ou Pauliciens, et S. Grégoire, de la même époque, poète élégiaque, auteur de prières que les dévots arméniens aiment à réciter. Les deux passages cités, de Vardan, se trouvent, p. 56, 57, du Mis du Musée Roumiantzof. Il y est question de dispositions prises par le catholicos Nersès III, au milieu du VIIe s., qui furent exécutées par Barsegh-Djon. Sur la croix de Vardzia, v. Add. et écl. p. 76 : c'est la croix de S^c - Nino, conservée maintenant dans la cathédrale de Sion, à Tiflis,

17.V. Achot III, fils aîné d'Abas, prit la couronne après son père. En cinq années d'admirables exploits, il humilia et expulsa les ennemis et affranchit l'Arménie de tout oppresseur, en sorte que ses états jouirent d'une paix profonde. Dans ces temps-là les seigneurs s'entendirent pour se réunir à Ani, où ils firent tenir le catholicos Anania, qui sacra Achot roi, en 961. Là se trouvait un nombre considérable de princes et de personnages princiers, ainsi que le roi même des Aghovans⁷³). Depuis lors Ani détint la résidence royale et se couvrit de magnifiques palais et d'autres édifices grandioses. Il se construisit dans le Chirac des couvents et églises remarquables, car chacun travaillait à l'envi à embellir la contrée. Cependant la pieuse Khosrovanouïch, épouse d'Achot, fit bâtir en 965, à une heure de distance l'un de l'autre, deux monastères admirables, l'un au village de Sanahin, l'autre à Haghbat⁷⁴), tous deux d'une superbe architecture, spécialement

⁷³ Cet renseignement est tiré de Matthieu d'Edesse qui nomme Philippé le roi des Aghovans de Derbend, ou plutôt de Capan, et Hohannès le catholicos d'Aghovanie, résidant alors à Barda, qui assistèrent au couronnement d'Achot, ch. VI. Le même historien, au ch. CXXVI, donne une généalogie de Philippé et des successeurs jusqu'au XIIe s., Comme ces indications coïncident à peu près, en ce qui concerne le roi, avec celles de Mosé Caghancatovatsi (v. Addit, et écl. p.479), je crois que ces soi-disant rois de Capan appartiennent à la dynastie Sasanide des Mihracans, à l'égard du catholicos Hohannès, il est étonnant que Mosé, l'historien des Aghovans, contemporain, l'ait oublié dans sa liste (Add. Et écl. p.488) où il donne pour cette époque un catholicos du nom de David. Le P. Chahkhatunof dans sa liste des catholicos Aghovanie, exprime le même étonnement, et n'y a inséré Hohannes que sur l'autorité du P. Tchamitch, Descr. D'Edchmiadzin, t. II, p. 339

⁷⁴ Au sujet de ces monastères, dont j'ai donné des Notices détaillées dans le Bulletin scientifique, t X, N, 19 sqq., il y a chez les historiens un dissentiment, qui paraît être plutôt dans les mots que dans les

celui de Sourb-Niehan «la Sainte «Croix, » de Haghbat, dont la forte structure subsiste encore. Nous y avons vu des Mémentos, où sont mentionnés les rois Sembat et Gourgen.⁷⁵⁾

18. Le roi Achot devint donc tellement fort et puissant, grâce à son énergie, que le khalife lui envoya une seconde couronne, et le nomma Chahi-Armen «roi d'Arménie,» ainsi que le dit Asolic, l. III, ch.8 «Cet Achot, dit-il, gouvernait le pays par des procédés pacifiques, et se distinguait par-dessus tout par sa modestie et par sa charité. Rêunissant près de lui galeux, boiteux, aveugles, les misant asseoir aux banquets sur des cousins, il les nommait princes, princes des princes, couropalates, et sa générosité envers les indigents était telle, qu'à sa mort on ne trouva pas un dram ou dirhem dans son trésor, * C'est par ces

choses. Au temps du roi Abas, vers l'an 934, des religieux arméniens, venus de Grèce, s'établirent à Sanahin et y fondèrent une église, dans un lieu où S. Grégoire en avait bâti une autrefois. Quant à l'œuvre de la reine Khosrovanuïch, ce fut non la fondation de bâtiment n'existant pas avant elle, mais un établissement régulier et complet. Celle de Sanahin eut lieu en 410-961 et même plus tôt, celle de Haghpat en 416-967, selon quelques-uns dix ans après celle de Sanahin, v. Tcham. T. I, p. 1037, Arm, anc. P.334, 5. C'est donc sans raison valable et contrairement à des témoignages certains que Kiracos, p.55 éd de Moscou, 1858 attribue ces fondations au roi Bagratide de Loré David Sans-Terre, fils de Dérénik, lisez de Gourgen. Les notices recueillies par le P. Sargis Dchalalians, t. 1er de son Voyage dans la Grande-Arménie, confirment ces résultats.

75) Ici notre auteur renvoie au §119, p. 77 de son livre, où se trouvent réellement une vingtaine d'inscriptions de Haghbat, parmi d'autres appartenant à divers couvents, dont Klaproth a donné une mauvaise traduction dans le 1er vol. de ses Mém. relat. à l'Asie, p. 272 sqq.

actes de vertus qu'il a mérité le titre d'Oghormadadz « Miséricordieux. »

19. Achot construisit le mur intérieur d'Ani, qu'il fortifia de grosses tours et de merveilleux bastions. Il y bâtit des palais grandioses, des églises splendides, des asyles pour les vierges et pour les pauvres, des hospices et autres établissements pieux et utiles. En sorte que la ville s'embellit, s'organisa et prospéra sous tous les rapports, et devint une métropole royale. « Achot, dit Vardan, bâtit la petite muraille d'Ani⁷⁶ », en dressa les tours et toutes les églises, en 413—964, » Au même temps l'esprit de concorde et d'affection mutuelle se développa chez les citadins, au point qu'on se prévenait l'un l'autre par des marques de courtoisie, et que grands et petits respiraient le patriotisme. En outre, chacun marchait avec zèle dans la voie du progrès.

20. Ce monarque était non-seulement miséricordieux, mais encore patriote et modeste, occupé seulement du bien public ; princes et grands, liés par une affection solide, s'efforçaient par une subordination parfaite d'affermir le pouvoir royal et de donner de l'éclat à leur nation ; car de sages réflexions les avaient convaincus, que plus leur chef serait puissant, plus puissants ils seraient eux-mêmes, qu'autrement leur perte à tous était inévitable. Conséquemment, plus ils devenaient forts, au détriment des ennemis, plus les villes et les populations prospéraient, et les étrangers perdaient leur prestige. Partout où ils se, montraient, ils étaient victorieux dans les combats. Les rois étrangers et les musulmans tremblaient de frayeur devant la vigueur des

⁷⁶ La double muraille à l'E. d'Ani, étant l'oeuvre de Sembat, fils d'Achot III, il faut croire que le mur intérieur ou Petit mur comprend la double muraille qui figure sur les Plans, au bas de citadelle, et peut-être aussi ces portes fortifiées, dont l'une est sur l'Aladja-Tchaï et l'autre au droit du pont sur l'Akhourian, qui défendaient l'accès du fort.

Arméniens, dont la bonne intelligence était visiblement favorisée de la protection divine.

Par suite, les sciences fleurirent en divers lieux, et il se montra un grand nombre de vartabieds illustres par leur savoir, qui éclairèrent l'Arménie. Tels furent le savant Honamiès, supérieur du couvent de Sanahin ; le grand Khosrov Antzévatzî ; ses fils, très balaies, le moine Hovhannès et Grigor Narécatsi ; le vartabied Ghévond, le philosophe ; Hovhannès porte-croix, Mesrob et autres⁷⁷). Après avoir organisé un si bel ordre et développé dans son gouvernement une merveilleuse civilisation, durant 26 ans, Achot mourut à Ani, en 977⁷⁸.

21.VI. Sembat II, son fils aîné, devint roi le même jour. Comme donc le père de ce prince avait pourvu à beaucoup de bonnes institutions et fondé de très utiles établissements, Sembat, en suivant la route tracée par lui, devint plus illustre et plus puis-saut qu'aucun des rois d'Arménie ; il ne toléra daas ses

⁷⁷ Hovhannès fut le premier supérieur du couvent de Sanahin, Khosro-le-Grand est l'auteur de deux ouvrages sur la liturgie, écrits en style très remarquable. Avant d'être évêque du district d'Andzévatsik, dans le Vaspouracan, il avait été marié à la mère d'Anania, abbé du couvent de Narec, et fut père des deux fils nommés ici dans le texte, dont l'un, S. Grégoire, a été déjà mentionné p.100, n. 3. Pour Ghévond, il est fort douteux que ce soit l'estimable auteur de l'Histoire de Mahomet et des khalifes, imprimée à Paris en 1858, avec une imitation en français, par le Carapiet Chahnazariants, d'Edchmiadzin, v. Hist de la Gé. P.252. Hovhannès, qui ne m'est pas autrement connu, fut tué, dit-on, par les Géorgiens, sans doute dans les troubles que causa l'adoption par le catholicos Vahan des doctrines du concile de Chalcédoine, et enseveli dans le Basian, au couvent d'Aksigom. Mesrob le prêtre est l'auteur d'une Vie de Nerses-le-Grand, imprimée à Madras, es 1775, v. Quadro della stor. Letter. Di Arm. P. 61, sqq. Tcham. T.II p.839

⁷⁸ Suivant notre auteur, § 623, Achot et son successeur Sembat sont enterrés à Haghbat, au N. de l'église, d'où a-t-il pris cette tradition? Toutefois le P. Sargis Dchalal, t. I. de son Voyage dans la Grande-Arménie, p. 55, 56, dit que sur la muraille de la grande église, côté de l'E. on voit la représentation de ces deux princes, mais rien de plus.

états ni indiscipline ni violence, fit trembler chacun » de près et de loin, et mérita d'être appelé par les étrangers Chahin-chah Armen⁷⁹), ou Tiézéracal « maître des contrées. »

22. Voulant immortaliser son souvenir dans le pays par quelque grande oeuvre, il enceignit Ani, en 979⁸⁰) d'une muraille merveilleusement grande, très large et haute, commençant à l'Akhourian et atteignant la Vallée des jardins, Dzaghcotsatzor, flanquée de hautes tours et bastions; il fit creuser à l'entour un fossé vaste et profond, soutenu par une muraille de pierres et de briques⁸¹), et s'occupa de ce travail durant huit années. Delà la ville ancienne fut nommée forteresse-intérieure « Nerkinaberd⁸²). Il enferma complètement Ani, dit Asolic, d'une muraille continue,

⁷⁹ Ce titre si fastueux indique seulement que Sembat, en qualité de roi d'Ani, était regardé comme supérieur aux autres petits rois, ses parents, de Cars, de Vaspouracan et de Tachir ou de Lori, car à chaque génération la dynastie-mère des Bagratides s'était dédoublée, ainsi que le fait voir la Table généalogique, Add. et écl. Add. IX. Il , triompha, au reste, du mauvais vouloir de plusieurs de ces princes, dont un, Mouchegh, premier roi de Cars, s'était allié à David, couropalate géorgien de la Taïk; il remporta aussi des avantages sur Aboutelph. émir de Dovin : tout cela l'a naturellement fort grandi aux yeux des historiens. Cest par erreur que dans les Mém. de S.-Martin, t. I, p. 365 et 421, le surnom du roi Sembat est écrit Diégheracal.

⁸⁰ En 429—980, suivant Samouel d'Ani : soit en 978, d'après la rectification qu'exigent toujours les dates de ce chroniqueur.

⁸¹ Ce fossé, aujourd'hui comblé, de débris et de terre, a été reconnu par M. Khannykof et par d'autres voyageurs qui m'en ont assuré l'existence. M. Texier, p. 147, dit que l'on y distingue très bien le vallum, l'agger et le moenium des antiques forteresses, et, p. 94, un fosse revêtu d'un parapet.

⁸² Cette expression donne à penser que le mamelon de la citadelle proprement dite avait son enceinte particulière, dont les Plans que nous possédons ne signalent pas la trace du côté de l'E. et qui avait été construite ou du moins fortifiée par Achot III comme il a été dit plus haut. Or, sur le plan de M. Abich, on trouve ici une étendue de moins 250 sajens, pour le double mur, et environ 500 en tout, une verste, entre la pointe où est le palais des Pahlavides et la tête méridionale du grad mur

en blocs cimentés, de l' Akhourian à la vallée de Dzaghcots, et d'une enceinte de hautes tours et de puissants bastions. Cette muraille enveloppait la ville, à distance de l'ancien mur, et était munie de portes en madriers de chêne, assolidés par des crampons de fer, retenus par des clous. »

Ce même prince construisit à l'intérieur d'Ani de magnifiques églises, et fit poser le fondement d'une cathédrale ou église métropolitaine, par l'habile architecte Trdat, en 989. Avec ses beaux édifices cette ville merveilleuse offrait un aspect grandiose inexprimable. On y comptait 100000 palais et 1001 églises⁸³), par lesquelles jurait le commun peuple, Au dire de Kiracos. C'est ce qui est raconté dans un ancien Mémento, trouvé par nous dans la Nouvelle - Russie. «Notre ville royale d'Ani était la demeure de princes et de nobles, dont nous ne pouvons dire le nombre précis ; car en comptant princes, nobles et populaire, c'était une quantité sans limite et sans fonds. Indépendamment des palais dorés particuliers, nous y avons 1001 églises.»

⁸³ Ceci est une exagération évidente, pour une ville qui n'avait qu'à-peu 5 verstes ou un peu plus de 5 kilomètres de circonférence, en terrain très inégal. On n'arrivera même pas à 100,000 habitants en tenant comptes des demeures troglodytiquee signalée» au S. et à l' O. de la ville. Pétersbourg, dans ses 8779 maisons , à plusieurs étages, ne loge que 494,666 habitants ; Paris, avec 30 kilomètres de circonférence, en pays plat, avec ses maisons surhaussés,n'en compte qu'un million et 800,000 ; Bruxelles, avec 8 verstes de tour et. tbus les mêmes condition seulement 260000.Toutefois, en temps de guerre, la population d'Ani pouvait augmenter , mais pour peu de temps, considérablement. Un historien raconte que le général Vahram, au XI* a., put mire sortir d'Ani 30.000 piétions et cavaliers, et la fin du siège par Alp-Arslan, plus de 50,000 personnes quittèrent, dit-on, la ville. Avec la restriction, il me semble que j'y ai mise , seulement avec cette restriction, il me semble que ces indications peuvent être regardées.

Tel est donc le résultat de la concorde et du patriotisme, les vrais organisateurs des pays *et* soutiens de *la* royauté. En effet, avant Achot les princes avaient perdu resprit de concorde et, relégués dans les coins de l'Arménie, étaient la proie de leurs ennemis ; mais avec la bonne intelligence ils éprouvèrent les effets de la protection divine, chassèrent par son secours tous les ennemis qui les opprimaient, affranchirent l'Arménie des fléaux et de la captivité, et, par une admirable organisation, firent resplendir à la fois et leur nationalité et le christianisme.

23. Dans le même temps il y avait en Arménie des princes illustres et pieux qui, unis à Sembat par une intime subordination, exécutèrent de merveilleux exploits. Le grand prince Vasac, Pahlavide⁸⁴) de la race du saint Illuminateur, était généralissime; son fils fut Grigor-Magistros. Vahram, frère de Vasac, était si pieux et si soigneux de la prospérité du pays, qu'il construisit plusieurs couvents, et entre autres la majestueuse église *de* Marmarachen⁸⁵), encore debout aujourd'hui, dont l'histoire, la vue et les inscriptions se trouvent dans une autre partie de cet ouvrage. Samouel le chronographe en fait mention en 435—986. «C'est à un pieux chrétien, le prince des princes Vahram, dit-il, qu'est dû *le* commencement de la construction du célèbre , merveilleux et splendide asyle de Marmarachen, remarquable par

⁸⁴ On sait que les Pahlavounis ou Pahlavides descendent de la branche Sourénienne de la famille Arsacides, venue de Bahl ou Balkh. S. Grégoire l'Illuminateur appartenait à cette branche, et les Pahlavides d'Ani, aux Xe et XIe s., descendent de la même origine, bien que les éléments nous manquent pour dresser un Tableau complet de leur famille. Mais à l'époque où nous sommes parvenus les inscriptions complètent les témoignages des historiens et supplément à leur silence; v. Ier Partie, Tableaux A, B.

⁸⁵ Dans la description que je donne de ce couvent, Ier Partie, on voit clairement que le vrai nom en est Marmachen, et que la construction en dura 43 ans, de 986 à 1029.

sa belle architecture,» qui fut terminée en 443—994⁸⁶). Ce prince fut martyrisé à cause de son amour pour la foi, ainsi qu'il sera dit plus bas, § 66.

A cette époque le catholicos Khatchic construisit auprès d'Ani, au gros bourg d'Argen, sur l'Akhourian, une glorieuse et vaste église catholique, décorée d'admirables sculptures et ornements. Il y bâtit encore trois autres belles églises, sur le même modèle, et une célèbre bibliothèque, pleine de livres. Le catholicos fut intronisé à Ani par le choix de la communauté. Cependant Sembat, après un règne de 23 ans, prospère de tous points, mourut en 989⁸⁷).

24.VII. Gagic Ier, fils cadet d'Achot III, déjà créé prince des princes (titre qui, sous les Bagratides, équivalait à celui d'héritier présomptif), s'assit le même jour sur le trône d'Ani, et fut nommé Chahanchah; mais avant la cérémonie de l'installation, il y eut quelque trouble, causé par une femme, disant avoir vu en rêve le roi Sembat encore vivant. Il en résulta dans le peuple une émotion, que Gagic ne put apaiser autrement, qu'en laissant retirer de la tombe le corps du roi, dont l'exhibition calma la multitude.

«C'était, dit Asolic, parlant de lui, un homme d'esprit vif, un guerrier expérimenté, généreux dans ses largesses, dont l'intelligente vigueur se montra par un dégrèvement général des impôts. Il passait le dimanche entier, jusqu'au point du jour, à

⁸⁶ Anania, prédécesseur de Khatchic, avait ici sa sépulture, et Khatchic lui-même y fut enterré. Ce que l'on sait de la localité en question se réduit à fort peu de chose; v. Arm. anc. P.426,7

⁸⁷ D'après un récit très confus des auteurs arméniens, ce prince avait eu l'occasion, avant sa mort, de se mêler des affaires intérieures des rois de Karthli et d'Aphkhalie, qui étaient en relation de parenté avec les Bagratides d'Arménie. Mais ce que ne dit point ici notre auteur, c'est que Sembat, enorgueilli par la prospérité de son règne, en vint à prendre pour épouse, au mépris des lois de l'église, une très proche parente, la fille de sa sœur, et que l'ayant bientôt perdue, il mourut du chagrin que lui causa ce triste événement; v. Tcham. t.II, p. 871.

chanter des psaumes. » Aristakès de Lastiverd le nomme « Un homme fort et victorieux dans les combats, qui maintint la paix en Arménie. De son temps les divers ordres du clergé furent en honneur, les enfants de la promesse fleurirent dans la sainteté.»

25. Catramité, son épouse, fille de Vasac, prince ou roi de Siounie, acheva la cathédrale⁸⁸) d'Ani, fondée par le roi Sembat, qui, surpris par la mort, n'avait pu terminer son oeuvre. Elle apparut alors dans la splendeur de ses grandes proportions, avec ses hautes voûtes, avec sa coupole et son sanctuaire semblables au ciel. La reine en pourvut aussi l'intérieur d'ornements sans prix, de vases d'argent et d'or, de riches étoffes, semées de broderies de pourpre. En 993 cette église fut terminée⁸⁹), et ensuite le siège du catholicat y fut établi. Elle subsiste encore à Ani, auprès du palais royal, et nous en donnerons l'inscription. Pour la pieuse reine, elle aimait à la visiter souvent et y vaquait avec ferveur à la prière.

⁸⁸ 4) Ce fut, suivant Vardan, p. 73, en suite d'une vision, annonçant au roi qu'il trait été choisi de Dieu pour cet ouvrage, que le roi Gagic y mit la dernière main. M^r. Mouravief, Грузія и Армения, t. II, p. 276, dit avoir vu sur le porche une peinture qui rappelle cette vision du roi. Quant à Catramité, on sait que Matth. d'Edesse la dit fille de Gourgen, roi de Géorgie, et Vardan, fille de Sahac, prince de Siounie, mais le témoignage de la grande inscription de la cathédrale et celui d'Asolic, son contemporain, sont plus dignes de foi à cet égard. Ainsi, son père était le prince Vasac.

⁸⁹ L'inscription du côté méridional de la cathédrale donne formellement l'année 1012, de l'incarnation, qui pourrait à la rigueur être réduite à 1010 de l'ère chrétienne vulgaire, mais dans aucun cas à 993, pas plus qu'à 457—1008, comme le dit Samouel d'Ani, dans un passage cité par le P. Indjidj, dans son Arménie anc. p. 421. La situation de cet édifice auprès du palais n'est aussi rien moins que démontrée; mais le P. Minas a eu réellement l'honneur de publier le premier, à ma connaissance, outre une inscription de Sourb-Phrkitcht, l'une de celles de la cathédrale, tracée auprès de la porte de l' O. ; Hist. d'Ani, p. 73, § 113, 114.

Le roi Gagic construisit également à Ani, du côté de Dzaghcotsatzor, la grande et glorieuse église de l'Illuminateur⁹⁰), à haute coupole, couverte d'admirables sculptures. Elle avait trois portes .et fut bâtie sur le modèle de celle élevée à Yagharchabat par je patriarche Nersès: elle fut achevée en l'an 1000).«Prenant pour modèle, dit Asolic (I. III, ch. 47), la grande église de S-Grégoire, dite Karoudacht, écroulée et tombée en ruines le roi Gagic résolut d'en reproduire les dimensions et les formes à Ani. C'est ce qu'il fit, en fondant une église du côté de Dzaghcotsatzor, sur un haut plateau, d'où se découvre m admirable horizon. Il la forma d'énormes blocs de pierres de taille, délicatement sculptées, la munit de trois portes, d'une coupole frappant le regard d'étonnement, et semblable par son élévation à une sphère, image du ciel».

27. Ani possédait également un magnifique édifice destiné à la sépulture des rois.⁹¹) En 992 un concile se rassembla à Ani, par l'ordre de Gagic, et installa à cette époque⁹²) le catliolicos Sargis, homme sage et vertueux, qui fit beaucoup de constructions et qui, dans ses recherches, ayant trouvé plusieurs reliques des saintes compagnes de Rhipsime, éleva sous leur vocable une église, au voisinage du catholicat. «Il construisit, dit Vardan, une église des martyres Rhipsimianes, jouxtant la cathédrale d'Ani⁹³), et y ayant fait transporter leurs reliques, établit une grande fête en leur honneur.» En l'année 1019 Ter Pétros fut désigné catholicos à Ani ; ce fut lui qui, après la mort de Sargis, devint le pasteur du peuple; par sa sagesse, par ses saintes doctrines, il se fit une immense réputation.

⁹⁰ V. la descr. de l'Album, N. XLVIII, et notre Planche XXVIII.

⁹¹ La position de cet édifice, mentionné du reste au N. LXX de l'Album, ne m'est connue par aucun témoignage.

⁹² Asolic, I. III, ch. 32, dit que Sargis fut intronisé le mardi après Pâques, de l'année 441—992, donc le 29 mars.

⁹³ 55 Sur cette église voyez ce qui est dit au N. LIX de l'Album.

28. Dans ce temps-là il y avait en Arménie des seigneurs indépendants, qui, sans inquiétude d'aucun côté, gouvernaient leur pays comme des manières de rois⁹⁴): tels étaient Sénékérim et ses deux frères, que Grégoire de Narec représente comme des personnages sages et pieux, fort adonnés aux exercices de religion et à la construction des églises. L'Arménie possédait donc alors des princes illustres, des rois justes et forts, faisant fleurir en tous lieux la civilisation et les lois, mais la lumière d'Ani brillait seule au-dessus de tout⁹⁵).

Մ. ԲՐՈՍԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԱՆԻԻ ԱՎԵՐԱԿՆԵՐԸ⁹⁶

Անին անցյալում եղել է փոքր և աննշան մի ամրոց
Շիրակում՝ Այրարատ նահանգում: Քանի որ Արշակունի

⁹⁴ L'exemple qui va être cité montre que l'auteur a eu en vue cets royautes en miniature divisant alors l'Arménie, dont j'ai parlé précédemment, p. 103; mais il y avait encore de grands vassaux, qui tranchaient du tyranneau féodal : dans ce fractionnement indéfini de l'autorité résidait le germe de la ruine du pays.

⁹⁵ Parmi les hommes distingués de l'Arménie, ayant illustré le règne de Gagic, il mut compter l'historien Stéphanos de Taron, dit Asoghic on Asoghnic, vulgairement Asolic, qui, sur l'invitation du catholicos Sargis, a écrit en trois livres une histoire d'Arménie, atteignant l'année 1004, ouvrage de plus grand mérite, qui vient d'être édité à Paris, en 1859, par le vartabied Carabied Cbahnazariants, in -12°. Le premier livre traite du peuple de Dieu, des Assyriens, des premiers Arsacides arméniens, en 5 chapitres ; le second, de l'histoire de l'Arménie depuis Trdat, des Sassanides, des khalifes, des empereurs grecs, en 6 chap. ; le troisième, des rois Bagratides, en 48 chap.

⁹⁶ RUINES D'ANI, CAPITALE DE ARMÉNIE, SOUS LES ROIS BAGRATIDES, AUX X-XI S, HISTOIRE ET DESCRIPTION PAR M. BROSSET, II PARTIE, ST-PÉTERSBOURG, 1861, p. 93-106. Թարգմանությունը ֆրանսերենից Գ. Մարգարյանի:

արքայատոհմի կառավարման շրջանում Հայաստանի մայրաքաղաքը Վաղարշապատն էր, որի հարևանությամբ ծաղկում էին բազմաթիվ գեղեցիկ քաղաքներ, Շիրակը ոչ մի կարևոր դեր չէր խաղում: Սակայն 321 մ.թ. Տրդատ թագավորը Շիրակը հանձնում է Կամսար իշխանին, որից հետո Շիրակն ու Անին մաս են կազմում Կամսարականների մյուս կալվածքներին և շարունակում ծաղկել իմաստուն կառավարման շնորհիվ: Քանի որ այս երկիրը հարթավայրային էր, գտնվում էր Արաքսի հարևանությամբ, բերրի և առատաբեր էր, Հայկի որդին՝ Արամայիսը, տվել էր իր որդուն Շարային, որպեսզի առապելական շատակերությամբ այս մարդը կարողանար միջոց գտնել իր ախորժակը հագեցնելու համար:

Չնայած այս երկրամասի նախկին վերանվանմանը, հատկապես Կամսարական իշխանների օրոք, Անիի փոքր ամրոցը, կորած մի դաշտավայրում, մնացել էր անհայտության մեջ, մինչև Արշակունիների անկումը: Այս հզոր արքայատոհմի անկումից հետո ամբողջ Հայաստանը խռովության, հուզումների մեջ էր պարսիկների կողմից հրահրված հայ նախարարների անհամաձայնությունների պատճառով: Այդ շրջանից հետո ամբողջ համերաշխությունը վերացավ, ծաղկուն քաղաքներն ու մեծ նահանգները մոռացության մատնվեցին, մայրաքաղաք Վաղարշապատն Այրարատում խամրեց հավերժ: Այդ շրջանից ի վեր հայ իշխանները երկիրը բաց թողեցին, զիջեցին օտարներին և երկրի հարցերով ընդհանրապես չէին զբաղվում: Դրանից երևում է, որ մի կողմից պարսիկները մարզպանների գլխավորությամբ, մուսուլմանները ոստիկանների գլխավորությամբ մյուս կողմից, մասնատում, հոշոտում էին Հայաստանը այն աստիճան, որ ամբողջ միասնականությունը չբացավ, բոլորն ընկան հուսալքության մեջ: Այդ ժամանակ երկու եղբայրներ Աշոտը և Շապուհը՝ արքայական ծագումով, որդիները

մեծ իշխան Սմբատ Բագրատունու, որոնք մեծ հայրենասերներ էին, հաջողեցին մեծ սխրանքներով վճռել Հայաստանից բոլոր թշնամիներին և խաղաղ պահել երկիրը: Նրանք մեծ գումարով Կամսարական եղբայրներից գնեցին Շիրակի շրջանը: Աշոտը, որին հայերը անվանում էին Մսակեր, վերականգնեց և ամրացրեց Անին, 763թ. այն բնակեցրեց իր կողմնակիցներով:

Աշոտ III-ի օրոք էր, որ Անին սկսեց ծաղկել, հզոր իշխաններն այնտեղ գեղեցիկ շենքեր, հոյակապ պալատներ, հրաշալի եկեղեցիներ, հյուրանոցներ, շուկաներ կառուցեցին: Անին ճանաչվեց երկրի մայրաքաղաք, պատմաբան Մաթիոտ Էդասը Անին անվանում է թագավորական նստավայր: Այնտեղ զարգացան քաղաքակրթության և ասոցացիայի գաղափարներ, Անին դարձավ ցանկալի վայր, մտավորական խավի կենտրոն: Անին տեսավ լուսավորիչներ, հզոր արքաներ, հիասքանչ եկեղեցիներ և վանքեր, պատրիարքարաններ, հրաշալի արքայական պալատներ: Բագրատունի թագավորները ամրացան Շիրակի շրջանում և սկսեցին թագավորել Անիում: Այժմ ժամանակն է հերթով ներկայացնելու արքաների շարքը՝ ծանոթացնելու, թե ինչպես են նրանք հաստատվել և բարգավաճել, հզորացել համերաշխությամբ, թուլացել տարածայնությունների արդյունքում այնպես, որ Անին՝ այդ գրավիչ քաղաքը, անկում ապրեց՝ առանց հաղթության գագաթին հասնելու հնարավորության:

Անիի թագավորները

...Բագրատունիները սերում են Բագրատ Քաջից, որին հայոց Վաղարշ թագավորը տվել էր թագադիր տիտղոսը, թագավորին թագադրելու պաշտոնը փոխանցվում էր հորից որդուն: ...Քրիստոնեության շրջանում դարձան քրիստոնեության հետևորդներ և ջատագովներ և դրան

զուգընթաց սկսեցին հզորանալ: Ոգևորված բոցավառ հայրենասիրությամբ՝ նրանք փառք էին ձեռք բերում քաջագործություններով. նրանք երկրից վտարեցին թշնամուն, ազատեցին իրենց ժողովրդին անհավատների բռնակալությունից և արժանացան Հայաստանի թագավոր թագադրվելու պատվին: Նրանց մեջ առաջինը Աշոտ իշխանն էր, որի անունը Շամբատի, որից էլ Սմբատ անունը, որդու՝ Ասուղի անունից է ծագում:

Այսպիսով, Բագրատունիները, թագադիր ասպետի աստիճանը ստանալուց հետո, Արշակունիների ենթակալության ներքո ծառայելով, պահպանեցին իրենց հզորությունը նույնիսկ Արշակունիների անկման ընթացքում: Բագրատունիներից ոմանք մերթընդմերթ բավական հզորանում էին, դառնում բանակի հրամանատար, կյուրոպաղատ, պատրիկ և այլն: Այսպես, Սմբատ Բագրատունին 695 թ. Լեոն կայսեր կողմից նշանակվում է կյուրոպաղատ, դրանից հետո՝ 743թ. Աշոտը՝ Վասակ Բագրատունու որդին, այնքան բարձրացավ, որ արաբ ոստիկան Մրվանի կողմից ստացավ պատրիկի կամ իշխանաց իշխանի տիտղոսը, որի ավագ որդին Սմբատն էր, Աշոտ Սսակերը, որի մասին խոսվում է ստորև և որը գնել էր Անին, Աշոտի որդին՝ Սմբատը՝ սպանվեց անհավատներից հալածվելով, նրա որդին Աշոտն էր, որն էլ դարձավ թագավոր:

Աշոտ Ա-ն՝ կարող մի իշխան, նախևառաջ Հայաստանի սպարապետն էր: Նա տարբերվում էր բոլորից իր քաջությամբ և խելքով, հայրենասիրությամբ և աստվածավախությամբ, թանկ բոլորի համար և ընտրվեց թագավոր ամբողջ ժողովրդի կողմից 856 թ.: Ահա սա նկարագրված է Հովհան պատմիչ կաթողիկոսի մոտ. «Միջին տարիքի, ամրակազմ և մարմնեղ, թիկնեղ, բաց դեմքով՝ ստվերված սև ունքերով, կարմիր աչքերով, ինչպես զարդի վրայի երկու կարմիր սուտակներ, գեղեցիկ իր

Ճերմակ մորուսով, օժտված հոետոր և իմաստուն մարդ: Համեստ էր խնջույքների և հաճույքների մեջ, չունեք փառասիրություն, ուշադիր ստորականների նկատմամբ, հավասարակշռված, իր մեջ խտացրած ամբողջ մարդասիրությունը»:

Կոնստանտին Միրանաձին կայսրը իր գովքն արտահայտել է հետևյալ տողերի մեջ. «Հայոց մեծ Տիտան, որը երկար և հավասարապես ուժեղ ձեռքեր ուներ, նրա անունը Աշոտ էր: Սա նա էր, որ եկել էր իմ հոր՝ Լեոն կայսեր մոտ»: Աշոտի իմաստնության և աստվածավախության համբավը այնքան էր տարածվել, որ Մակսամ խալիֆան դրա մասին իմանալով, չբավարարվելով Աշոտին ուղարկած հարուստ նվերներով և հագուստներով, նրան շնորհեց իշխանաց իշխանի տիտղոս, որը պիտի նա կրեր մշտապես և միայն խալիֆային պիտի հարկ վճարեր: 859 թ. Աշոտը սկսեց հավուր պատշաճի կազմակերպել իր երկրի ու ազգի կյանքը: Բանակի հրամանատար նա նշանակեց իր եղբորը՝ Աբասին: Նա հնազանդեցրեց բոլոր ըմբոստներին և դրանից հետո կառավարեց երկիրը մեծ իմաստությամբ: Նրա մեծությամբ և գերազանցությամբ ոգեշնչված՝ հայ մեծամեծերն ու կաթողիկոսը մտածում էին նրան թագավոր դարձնել և դրա մասին տեղեկացրին Բաղդադի խալիֆային: Վերջինս շատ զոհ նման ծրագրից Աշոտին ուղարկեց ոստիկան Իզեի միջոցով մի թագ, թագավորական հագուստներ, զարդեր և մի հրաշալի ձի: Իզեն մեծ արարողությամբ թագը դրեց Աշոտի գլխին և նրան ծածկելով արքայական հագուստներով՝ խալիֆայի անունից նրան հռչակեց Հայաստանի արքա: Այնտեղ էին գտնվում հայ բոլոր իշխաններն ու Գևորգ կաթողիկոսը 855 թ.մեծ շուքով օժեց թագավոր: Այդ լուրը լսելով հույն կայսր Վասիլը նրան ուղարկեց թագ և հարուստ զարդեր՝ նրան անվանելով իր որդին: Որպես իր սիրո ապացույց նա նրան վերադարձրեց հույների կողմից գրավված բոլոր

հայկական ամբոցները: Իր թագադրումից հետո Աշոտը որոշեց հաստատել հիերարխիան, որը չէր կիրառվում, և հրապարակեց օրենքներ: Նա ստեղծեց հրամանատարներ, իշխաններ, դատավորներ, ոստիկանության սպաներ, հազարապետներ, հարյուրապետներ: Նա կառուցեց ամբոցներ և գեղեցիկ շենքեր, մի խոսքով նա կազմակերպեց Հայաստանը, այն դարձրեց հարուստ և հայտնի: Այդ ժամանակ նա հաստատեց իր նստավայրը Բագարանում, քաղաք, որը գտնվում է Ախուրյանի ափին:

Հետո նա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ նա շատ պատվով ընդունվեց Լեոն Իմաստունի կողմից: Այնտեղից վերադառնալիս Շիրակի մոտ նա ճանապարհին հիվանդացավ և կանչելով կաթողիկոսին՝ նա շատ քաղաքացիներ արեց, աղքատներին, եկեղեցիներին մեծ գումարներ բաժանեց: Թագավոր Աշոտը մահացավ 889թ. 72 տարեկան հասակում: Նա կառավարել է 31 տարի, որից 26-ը Բագրատունյաց տան առաջնորդ՝ իր թագադրումից առաջ, և հինգ տարի որպես Հայաստանի թագավոր: Մենք տեսանք այդ նույն ժամանակաշրջանում մագաղաթե մի Աստվածաշունչ գլխատառերով, , որի սկզբնամասում կարդում ենք. «Այս սուրբ Աստվածաշունչը գրվել է 336-887թթ., Գևորգ կաթողիկոսի հայրապետության և Աշոտ Իշխանաց իշխանի իշխանապետության, Սմբատ Բագրատունու իշխանության օրոք: Ես Սահակ Վանանդացին՝ Վարդ Վանանդացու կամ Սլեհի որդին, իմ կրկնակի անվամբ... »:

890 թվականին Սմբատ Ա-ն, որին անվանում էին Նահատակ, հաջորդեց իր հորը և կառուցեց ս. Փրկիչ հոյակապ եկեղեցին Երազգավորս կամ Շիրակավան քաղաքում, որը հետո դարձրեց իր մայրաքաղաքը , երկու տարի հետո խալիֆան տեղեկանալով, որ նա թագավորում է իր հոր տեղը, նրան ուղարկեց թագավորական թագ և ոսկեգօծ հագուստներ, որից հետո նա իր կառուցած

եկեղեցում հանդիսավորությամբ օծվեց կաթողիկոսի կողմից: Լեոն կայսրը նրան նույնպես թագ ուղարկեց հարուստ նվերներով և բարեկամական նամակ, որտեղ նա նորացնում էր իր բարեկամեցողության արտահայտությունը, որ ուներ նրա հոր հանդեպ: Ամեն տարի կայսրի կողմից լինում էին նոր նվերներ և զանձեր: Սմբատի անունը դարձավ այնքան հռչակավոր, որ մեծ իշխանները, որ եկել էին նրան տեսնելու, հիանում էին նրա իմաստությամբ և քաջությամբ: Որքան տարածվում էր նրա փառքի փայլը, այնքան նրա մոտ զարգանում էր զգուշությունն ու սերը դեպի ունեցվածքը: Խալիֆան, տեղեկանալով նրա արժանիքների մասին, նրան հանձնեց մի նոր թագ, ոսկե գոտի և կեռ թուր: Նա հրամայեց, որ այդ իշխանը կառավարելու է ամեն ինչի վրա՝ առանց հաշվի առնելու ոստիկանի կարծիքը և որոշելու էր ամեն ինչ՝ հետնելով իր զսպվածությանը: Հովհան կաթողիկոսի խոսքերով այդ ժամանակ յուրաքանչյուրը կարող էր ապրել խաղաղ իր կալվածքում, տնկել խաղողի որթեր, բացել այգիներ, հերկել հողեր: Գլխավոր իշխանները, այլևս չվախենալով ասպատակություններից, կառուցեցին եկեղեցիներ՝ հսկայական քարաբեկորներով: Երջանկությամբ լցված Լեոն հունաց կայսրը վկայում էր անքակտելի բարեկամություն: Սմբատի աստվածավախության համբավը իսկապես հովանավորված էր երկնքի կողմից: Ամենուրեք վախ տարածելով, նա իր սահմաններից քշեց թշնամուն, իր քաջությամբ նվաճեց այնպիսի հեղինակություն, որ բոլոր մեծերը ոգեշնչված էին հայրենասիրությամբ և միասնականությամբ: Երբ աստվածային հովանավորությունը էտ նահանջեց նրանցից, նրանք տրվեցին մեկը մյուսի դեմ դուրս գալու ցանկությանը, ատելությունից ծնվեց անհամաձայնություն և նույնիսկ ապստամբություն: Նրանց կատաղությունը այդ ժամանակ այն աստիճանի էր, որ ոմանք համարձակություն ունեցան

գրոհելու թագավորի նստավայրը, այն ժամանակ, երբ նա քաղաքացիական կռիվներ էր քաղաքից: Այդ նորությունը միավորեց հարևան թշնամիներին, որոնք սկսեցին նեղել, անհանգստացնել Հայաստանին: Իշխանները, արքայի շուրջը համախմբվելու և թշնամուն ընդդիմանալու փոխարեն միացան խալիֆա Մու'թադիդի նշանակած Յուսուֆ ոստիկանին՝ 901թ. մեռած Ավշինի եղբորը և սկսեցին պատերազմել թագավորի և իրենց հայրենիքի դեմ: Երկար անորոշությունից հետո մեծ Սմբատը, տեսնելով Հայաստանը տարածայնությունների մեջ ընկած, տրորված օտարների ոտքերի տակ, հանձնվեց 913թ. ոստիկանին՝ ազգը կատարյալ ոչնչացումից փրկելու համար: Բայց ոստիկանը նրան տանջանքների ենթարկեց, որ թուլացնի նրա հավատը և թագավորի քաջությունը հաղթանակեց, Սմբատը նահատակվեց 914թ.-ն՝ 24 տարի թագավորելուց հետո:

Աշոտ Բ-ն՝ Սմբատ Նահատակի որդին, օտարության մեջ լսելով հոր մահվան մասին, սիրտը լցվեց խորը ցավով, նա շտապեց գալ և հավաքելով մի քանի քաջերի՝ վճռեց թշնամիներին և հոր վրեժը լուծեց: Նա այնպիսի հայրենասիրությամբ էր լցված, կարճ ժամանակում արեց այնպիսի սխրագործություններ, որ ոչ ոք չէր համարձակվում դուրս գալ նրա դեմ: Երբ նրա վճռեց բոլոր թշնամիներին, իշխանները, տեսնելով, որ աստվածային հովանավորությունը նրա կողմն էր, հավաքվեցին նրա շուրջն ու նրան հոչակեցին թագավոր իր հոր փոխարեն 915 թ.: Այդ ժամանակվանից սկսած նա սկսեց կազմակերպել Հայաստանի հզորությունը: Այդ ժամանակ՝ 921թ. Կոնստանտին Օրբանաձինը՝ Հույների կայսրը, նրան հրավիրեց գնալ Կոստանդնուպոլիս, որը Աշոտը կատարեց մի քանի իշխանների ուղեկցությամբ: Կայսրը նրան և նրա մեծամեծներին արժանացրեց մեծ պատիվների:

Հայ հեղինակները, որոնք հիանում են նրա ուժով, վստահեցնում են, որ նա մի օր ձեռքերի մեջ վերցրեց

երկաթե մի ձող և ծռելով կլորացրեց, որտեղից էլ գալիս է նրա Աշոտ-Երկաթ անունը: Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո նա մեծ պատերազմներ վարեց և տարավ բազմաթիվ հաղթանակներ, բայց իր իշխանների տարաձայնությունների պատճառով կրած հսկայական ծանրաբեռնվածության հետևանքով ծանր հիվանդացավ և մահացավ 928 թ. առանց ժառանգներ թողնելու՝ թագավորելով 14 տարի և վեց ամիս: Աբասը՝ Աշոտի եղբայրը, թագավոր դարձավ 928թ, կառուցեց բազմաթիվ գեղեցիկ շենքեր, հիմնադրեց բազմաթիվ վանքեր, որտեղ կրթվել են շատ վարդապետ-գիտնականներ: Նույն շրջանում հիմնվեցին և վերականգնվեցին Դպրեվանքի ու Նարեկավանքի վանքերը, որտեղ փայլեցին Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին ու Բարսեղը: «Նա արեց դա, -ասում է Վարդանը, -Բարսեղի՝ Դպրեվանքի վանահոր միջոցով»: Եվ ուրիշները գրում են. «Դպրեվանք տարան ս. Աստվածածնի խաչը, այժմ՝ Վարձիա, օրհնված ս. Մեսրոպի կողմից և որը աջ թևի վրա ոսկե թղթի տակ կրում է հայերեն արձանագրություն»:

Այդ ժամանակ Աբաս թագավորը, որը այդ պիտանի հաստատությունների միջոցով իր երկիրը պահում էր խաղաղության մեջ, մահացավ 951 թ. թագավորելով 24 տարի: Նա ամուսնացած էր Աբխազաց թագավոր Գուրգենի դստեր հետ:

Աշոտ Գ-ն գահը ստանձնեց իր հոր՝ Աբասի, մահվանից հետո: Հինգ տարվա հիանալի սխրագործությունների արդյունքում նա նվաստացրեց ու վտարեց իր թշնամիներին և երկիրը խաղաղվեց: Այդ ժամանակ իշխանները համաձայնվեցին հավաքվել Անիում, ուր նրանք բերել տվեցին կաթողիկոս Անանիային, որը 961թ. Աշոտին թագավոր օժեց: Այնտեղ էին գտնվում բազմաթիվ իշխաններ և թագավորական տան անդամներ ու նաև Աղվանից թագավորը: Դրանից հետո Անին դարձավ թագավորանիստ քաղաք և ծածկվեց հոյակապ պալատներով ու այլ

հրաշալի կառույցներով: Շիրակում նա կառուցեց վանքեր և նշանավոր եկեղեցիներ, քանի որ յուրաքանչյուրը աշխատում էր գեղեցկացնել երկիրը: Այդ ժամանակ Աշոտի կինը կառուցել տվեց 965թ. երկու հրաշալի վանքեր, որոնք իրարից հեռու էին մեկ ժամվա ճանապարհով, մեկը Սանահին, մյուսը Հաղպատ գյուղում: Երկուսն էլ հիասքանչ ճարտարապետությամբ, հատկապես Ս. Նշանի եկեղեցին, որի ամուր կառույցը պահպանվում է մինչ այսօր: Մենք այնտեղ տեսանք արձանագրություն, որտեղ հիշատակվում են Գուրգեն և Սմբատ թագավորները: «Աշոտ թագավորը դարձավ այնքան հզոր և ուժեղ, որ խալիֆան նրան ուղարկեց երկրորդ թագը և նրան շնորհեց Շահ ի Արմեն՝ Հայաստանի թագավոր»- հաղորդում է Ասողիկը: «Այդ Աշոտը,- ասում է նա,- կառավարում էր իր երկիրը խաղաղության մեջ և տարբերվում էր իր գթասրտությամբ և համեստությամբ: հավաքելով իր շուրջը թշվառներին և հաշմանդամներին նա պատվում էր նրանց, անվանում իշխաններ և նրա մեծահոգությունն այնքան շատ էր, որ նրա մահվանից հետո ոչ մի դիրհեմ զանձարանում չգտան»: Այդ արարքների համար նրան մեծարեցին Ողորմած տիտղոսով: Աշոտը կառուցեց Անիի ներքին պարիսպը, որն ամրացրեց հզոր աշտարակներով: Նա այնտեղ կառուցեց հրաշակերտ պալատներ, հոյակապ եկեղեցիներ, ապաստաններ կույսերի և աղքատների համար և այլ օգտակար ու աստվածահաճո հաստատություններ հիմնեց:

Քաղաքը գեղեցկանում ու բարգավաճում էր բոլոր առումներով և դարձավ մայրաքաղաք: Աշոտը Անիում կառուցեց ներքին՝ փոքր պարիսպը և այնտեղ կառուցեց շատ եկեղեցիներ:

«Աշոտը,- ասում է Վարդանը,- կառուցեց Անիի ներքին պատը (կամ պարիսպը), այն տեղից բարձրացրեց շատ աշտարակներ և եկեղեցիներ 413-964թթ, նույն ժամանակ

քաղաքացիների մոտ զարգանում էր համերաշխության և փոխադարձ սիրո միտքը այն աստիճան, որ միմյանց ողջունում էին հարգալից նշաններով և որ մեծերն ու փոքրերը շնչում էին հայրենասիրությամբ: Բացի այդ բոլորը քայլում էին առաջընթացի ճանապարհով:»

Այս արքան ոչ միայն գթասիրտ էր, այլ նաև հայրենասեր և համեստ, զբաղված միայն հասարակության բարեկեցությամբ՝ իշխանները և մեծամեծները կապված մի ամուր սիրով, ջանում էին մի կատարյալ համերաշխությամբ ամրացնելու արքայական իշխանությունը և փայլ տալու իրենց ազգին, քանի որ խելացի միտքը նրանց համոզել էին, որ ինչքան իրենց ղեկավարը հզոր լինի, այնքան ավելի հզոր կլինեն իրենք, այլապես իրենց բոլորի կորուստը անխուսափելի կլինի: «Հետևաբար նրանք դառում էին ավելի ուժեղ ի հեճուկս թշնամիների, քաղաքներն ու բնակիչները բարգավաճում էին, և օտարագրիները կորցնում էին իրենց հեղինակությունը: Օտարագրի թագավորներն ու մուսուլմանները դողում էին հայերի առջև, որոնց խելացիությունը նկատելիորեն ազդում էր զարմանալի հովանավորության վրա: Գիտությունները ծաղկում էին տարբեր վայրերում, հայտնվեցին մեծ թվով լուսավորիչ վարդապետներ, որոնք լուսավորեցին երկիրը: Նրանք էին Հովհաննես Գիտնականը, որը Սանահինի վանքի վանահայրն էր, մեծն Խոսրով Անձևացին, նրա որդիները, որոնք շատ ճարպիկ էին, Գրիգոր Նարեկացին, Ղևոնդ վարդապետը, որը փիլիսոփա էր, Հովհաննես Խաչակիրը, Մեսրոպը և այլք: Այդպիսի մի գեղեցիկ կարգ կազմակերպելուց և մի հիանալի քաղաքակրթություն զարգացնելուց հետո իր կառավարության մեջ, որը տևեց 26 տարի, Աշոտը մահացավ 977թ. -ին: Նրա ավագ որդին՝ Սմբատ Բ-ն, հենց նույն օրը ստանձնեց գահը: Հետևելով իր հորը՝ Սմբատը դարձավ ավելի կրթված և ավելի հզոր, քան երբևէ եղել էր որևէ այլ հայ արքա: Նա իր պետության

մեջ անկարգություն և բռնություն չէր հանդուրժում, մոտիկ թե հեռու բոլորին ահուդողի մեջ էր պահում և արժանացավ օտարերկրացիների կողմից Շահնշահ Արման, Տիեզերակալ, Աշխարհակալ տիտղոսներին: Ցանկանալով հավերժացնել իր հիշատակն իր երկուրս մի մեծ գործով, ևս պատեց Անին մի մեծ պարսպով, որը շատ մեծ էր, շատ բարձր և լայն և սկսելով Ախուրյանից՝ հասնում էր Պարտեզների հովիտ Ծաղկոցաձոր: Պարսպի շուրջ ևս փորել տվեց մի մեծ և խորը փոս, որը պաշտպանվում էր աղյուսից ու քարից շինված պատով: Այդ աշխատանքով զբաղվեց 8 տարի: Այդտեղից հին քաղաքը անվանվեց Ներքին ամրոց կամ Ներքինաբերդ: «Նա ամբողջությամբ փակեց Անին, -ասում է Ասողիկը, -Ախուրյանից Ծաղկոց, մի շարունակելի պատով՝ շաղախապատ աղյուսներով, բարձր աշտարակներով և հզոր ամրություններով: Այդ պարիսպը շրջափակում էր քաղաքը հին պատից հեռավորության վրա, կաղնու փայտից դարպասներով՝ ամրացված երկաթե զամերով, որոնք պահում էին մեխերը: Նա կառուցեց Անիի ներսում հոյակապ եկեղեցիներ և զցել տվեց Տրդատ ճարտարապետին գլխավոր եկեղեցու հիմքը: Իր գեղեցիկ կառույցներով այդ հրաշալի քաղաքը առաջարկում էր մի անբացատրելի փառահեղ տեսք: Այստեղ հաշվվում էր հարյուր հազար պալատ և հազար ու մի եկեղեցի, որոնցով երդվում էր հասարակ ժողովորդը ըստ Կիրակոսի: Սա պատմվում է մի հին արձանագրության մեջ, որը գտել ենք Նոր-Ռուսիայի մեջ, - «Մեր Անի թագավորական քաղաքը եղել է իշխանների, ազնվականների և այլ բնակիչների, որոնց թիվն անսահման և անհաշվելի էր, բնակավայր էր: Բացի ոսկեզօծ պալատներից մենք այստեղ ունեինք հազար մեկ եկեղեցի»: Դա է ուրեմն երկիրը պահողների և թագավորության կազմակերպողների հայրենասիրության և համաձայնության արդյունքը: Իրականում իշխանները Աշոտից առաջ կորցրել

էին համերաշխությունը և երկրի տարբեր անկյուններում ցրված՝ թշնամիների զոհն էին դարձել: Բայց խելացի մտածողությամբ նրանք ապացուցեցին զարմանահրաշ պաշտպանության արդյունավետությունը և դրա օգնությամբ վնդեցին իրենց ճնշող թշնամիներին:

Այդ նույն ժամանակ Սմբատի շուրջը համախմբված կիրթ և ազնվաբարո մարդիկ կային, որոնք հիասքանչ սխրանքներ գործեցին: Նրանցից Լուսավորչի տոհմից մեծ իշխան Վասակ Պահլավունին հայոց սպարապետն էր, նրա որդին Գրիգոր Պահլավունին էր, իսկ նրա եղբայրը՝ Վահրամ Պահլավունին, այնքան մտահոգ էր երկրի բարգավաճմամբ և աստվածավախ էր, որ կառուցեց բազմաթիվ եկեղեցիներ, դրանցից է Մարմարաշենի հիասքանչ եկեղեցին,, որը կանգուն է առ այսօր և որի պատմությունը, տեսքը, արձանագրությունները նկարագրվում են այս աշխատության մյուս մասում: Ժամանակակից Մամուելը 435-986թ. նրա մասին գրել է,- «Իշխանաց իշխան աստվածավախ Վահրամին է պարտական հրաշալի, հոյակապ ապաստանի(վանքի) կառուցման սկզբով, որն ավարտվեց 443-994թթ.»։ Այդ իշխանը նահատակվեց հանուն իր հավատի: Այդ նույն ժամանակ խաչիկ կաթողիկոսը Անիի մոտ Ախուրյանի վրա կառուցեց մի փառահեղ կաթողիկե եկեղեցի՝ զարդարված հիասքանչ քանդակներով և նախշերով: Նա այնտեղ կառուցեց նաև երեք այլ գեղեցիկ եկեղեցիներ նույն ձևով և մի հանրահայտ գրադարան գրքերով լի: Կաթողիկոսը իր աթոռին բարձրացավ Անիում համայնքի ընտրությամբ: Այդ ժամանակ Սմբատը, քսաներեք տարվա թագավորությունից հետո, երբ երկիրը բարգավաճեց բոլոր կողմերով, մահացավ 989թվականին:

Գագիկ Ա-ն՝ Աշոտ Գ-ի որդին, արդեն կրում էր իշխանաց իշխանի տիտղոսը, որը Բագրատունիների ժամանակ հավասար էր գահաժառանգի տիտղոս ժառան-

գելուն, նույն օրը նստեց գահին և կոչվեց Շահնշահ, բայց արարողությունից առաջ մի կնոջ պատճառով անհանգստություն առաջացավ, որն ասում էր, որ երագում Սմբատ թագավորին ողջ է տեսել: Դա ժողովրդի մեջ հուզում առաջացրեց, որը Գագիկը կարողացավ ցրել միայն թողնելով, որ Սմբատի դին գերեզմանից հանեն: Նրա մասին խոսելիս Ասողիկն ասում է, որ Գագիկը աշխույժ մտքով, մեծահոգի, խելացի մարդ և փորձառու ռազմիկ էր: Նա ամբողջ կիրակիին անց էր կացնում սաղմոսներ երգելով: Արիստակես Լաստիվերցին նրան անվանում է «մի ուժեղ և կոիվներում հաղթանակող այր, որը Հայաստանում պահպանում է խաղաղությունը:» Կատրամիդեն՝ նրա կինը՝ Սյունյաց թագավորի դուստրն ու նրա կինը, ավարտին հասցրեց Անիի տաճարի կառուցումը, որի սկիզբը դրել էր Սմբատ թագավորը, ով մահվան պատճառով չկարողացավ ավարտել սկսած գործը: Տաճարը հայտնվեց իր մեծ համամասնությունների վեհության մեջ՝ իր մեծ գմբեթով և սրբոցով: Թագուհին հովանավորեց նաև ներքին զարդարումը անգին նախշերով, արծաթե և ոսկե ծաղկամաններով, ասեղնագործ հարուստ գործվածքներով: 993թ. և դրանից հետո նստավայրը հաստատեց այնտեղ, այս կար դեռ Անիում՝ թագավորական պալատի մոտ: Աստվածավախ թագուհին սիրում էր հաճախ այցելել տաճար և այնտեղ ջերմորեն աղոթել: Գագիկ թագավորը Անիում կառուցեց Ծաղկոցաձորի մեծ և հիասքանչ Լուսավորչի եկեղեցին՝ բարձր գմբեթով և հրաշալի քանդակներով: Այն ուներ երեք դուռ և կառուցվել էր Վաղարշապատի եկեղեցու օրինակով, որը կառուցվել էր Ներսես կաթողիկոսի օրոք: Եկեղեցու կառուցումն ավարտվեց 1000 թվականին: Ասողիկն ասում է, որ որպես մոդել վերցրել են ս. Գրիգոր եկեղեցին, որը փլվել և ավերակ էր դարձել և կոչվում էր Քարուղաշտ, Գագիկ թագավորը որոշեց նրա ճիշտ համապատաս-

խանությունն ու ձևերը վերարտադրել Անիում: Նա հիմնեց այդ եկեղեցին Ծաղկոցաձորի կողքին, մի բարձր դաշտավայրում, որտեղից բացվում է մի հիանալի տեսարան: Նա կառուցեց հսկայական մշակված քարերով, որոնք նրբորեն քանդակված էին: Եկեղեցին ունեցավ երեք դուռ, մի ապշեցուցիչ գմբեթ, որը իր խոյանքով նման է երկնքի, տիեզերքի պատկերին: Անին ուներ մի հոյակապ կառույց՝ նվիրված թագավորների քանդակագործությանը: 992թ. Անիում Գագիկ թագավորի հրամանով հավաքվեց մի խորհուրդ և մի իմաստուն և բարեգործ մարդ Անիում տեղադրեց Սարգիս կաթողիկոսի արձանը, Հոփսիսիմեանց սուրբ նահատակներին նվիրված մի եկեղեցի կառուցեց կաթողիկոսարանի կողքին: «Նա կառուցեց,- ասում է Վարդանը,- Հոփսիսիմեանց նահատակներին նվիրված մի եկեղեցի և այնտեղ տեղափոխեց նրանց մասունքները, այնտեղ հաստատեց մեծ տոն:» 1019թ. Տեր Պետրոսը, որ իր իմաստնությամբ, սուրբ քարոզներով դարձավ ժողովրդի հովիվն ու նշանակվեց կաթողիկոս: Նա ձեռք բերեց մեծ հեղինակություն: Այդ ժամանակ Հայաստանում կային ինքնիշխան իշխաններ, որոնք իրենց երկրները կառավարում էին թագավորների նման: Նրանցից էին Սենեքերիմն ու իր երկու եղբայրները, որոնց Գրիգոր Նարեկացին ներկայացնում է որպես աստվածավախ և եկեղեցիներ կառուցող մարդկանց: Հայաստանն այդ ժամանակ ուներ խելացի իշխաններ, արդար և ուժեղ թագավորներ, որոնք ամենուր ծաղկեցրեցին քաղաքակրթությունը և օրենքները, բայց միայն Անիի աստղն էր փայլում բոլորից վեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք5

ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ8

2. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ21

3. ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ25

ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՕՏԱՐ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ51

ՄԱՍ ԵՐՐՈՐԴ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԿՁԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ127

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԱՆԻՒ ՄԱՍԻՆ
(X – XIX ԴԴ.)

Հրատ. պատվեր N 342

Ստորագրված է տպագրության՝ 9.11.2011թ.

Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, թուղթ N 1, օֆսեթ տպագրություն,

10.5 տպագրական մամուլ:

Տպաքանակը՝ 350 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: